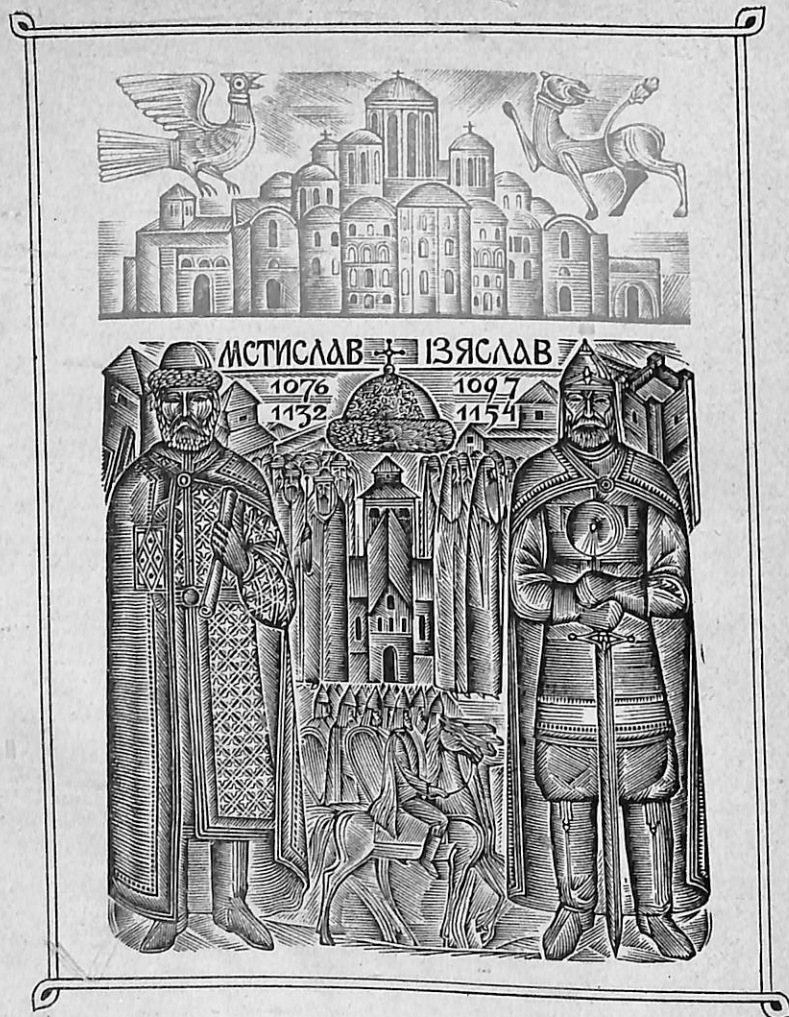

ВИДАВНИЦТВО

„НАУКОВА
ДУМКА“

КИЇВ — 1972

П. П. ТОЛОЧКО

НАЩАДКИ МОНОМАХА

ВИДАВНИЦТВО
„НАУКОВА ДУМКА“
Київ — 1972

Мало знайдеться людей, котрих залишить байдужою сива старина, давнє минуле Батьківщини, «откуда есть пошла Руская земля». На сторінках цієї книжки читач зустрінеться з Мстиславом Великим, Ізяславом Мстиславичем, їх сучасниками Юрієм Долгоруким і Володимиром Галицьким, Всеволодом і Святославом Ольговичами, Ізяславом і Володимиром Давидовичами та іншими давньоруськими князями. Автор розгортає широку картину політичної ситуації на Русі з її жорстокою міжусобною боротьбою, народними повстаннями, міжнародними зв'язками і постійною зовнішньою небезпекою.

9(С)13
Т52

Редакція науково-популярної літератури
Завідуючий редакцією
А. Є. Денщиків

2-10-3
360-72М

ВСТУП

Київська Русь... І в нашій уяві — одна з найбільших і найсильніших феодальних держав середньовічної Європи. Військова могутність, блискуча самобутня культура, великі міста з кам'яними храмами і палацами, богатирські застави на державних рубежах, широкі міжнародні зв'язки і високий авторитет, багатомовне населення і неосяжні простори... Ось вона, Стародавня Русь! Русь, описана літописцями і оспівана гусярами, Русь очима іноземних авторів, її сучасників і наступників, Русь, що постає перед нами в наукових розвідках і художніх творах, колиска нашої Батьківщини.

Багато чого відомо про цей блискучий період нашої історії. Але скільки ще не з'ясованого! Скільки таємниць і загадок у тих далеких часах! Скільки дискусій і суперечок розгортається довкола навіть найбільш корінних питань історії Київської Русі! Майже 900 років одною з найголовніших проблем історичної науки є «откуда есть пошла Руская земля», яку намагалися розв'язати ще перші літописці; принаймні 200 років історики дискутують, коли розпалася Київська держава. Здавалося б, серйозних підстав для такого тривалого спору немає. Адже відомо, що Київська Русь як єдина держава, видозмінюючи свою форму, проіс-

нувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами татаро-монгольських орд. Але наприкінці XVIII ст. М. М. Карамзін в «Історії держави Російської» висловив думку, що Стародавня Русь втратила свою силу вже після Ярослава Мудрого, а остаточно перестала бути єдиною державою після розгрому Києва Андрієм Боголюбським у 1169 році. Погляди Карамзіна поділяли не всі дослідники історії Київської Русі. Так, історики XIX ст. С. М. Соловйов, М. І. Костомаров, В. Й. Ключевський не схильні були перебільшувати значення фактора поділу Русі на окремі князівства. Єдність Русі, за їх думкою, базувалась на спільності походження і мови, віри і церкви, а Київ навіть в умовах найінтенсивніших князівських усобиць зберігав своє значення як столий град, означав старшинство в Руській землі. І після 1169 року Київ, як і раніше, лишався головним містом Русі.

Питання про політичний устрій Стародавньої Русі XII ст., а також про роль Києва цього часу не розв'язаним перейшло у радянську історичну науку. Видатний історик-марксист академік Б. Д. Греков писав, що на середину XII ст. процес виділення окремих центрів зайшов настільки далеко, що Київ повністю втратив значення столичного міста. Академік Б. О. Рибаків вважає, що Русь розпалася на півтора десятка князівств, рівних стародавнім племінним союзам, вже після смерті Мстислава (1132).

Треба сказати, що прихильники теорії розпаду Київської Русі на цілком самостійні князівства не змогли виробити ані чіткої характеристики соціально-економічного змісту цього періоду, ані його хронологічних рамок. За початок розпаду беруть випадкові дати: і 1054, і 1097, і 1132, і 1169 роки. Така різноголосиця

не може вважатися випадковою. Історики, не помічаючи об'єктивних факторів, на яких все ж трималась єдність Русі, брали до уваги зовнішні (суто адміністративні) ознаки роз'єднаності давньоруських князівств, а базуючись на них, період розпаду Київської Русі можна було датувати від будь-якого князя, котрий слабший за свого попередника. Звідси і йде твердження, що з появою сильної особистості, подібної до Мономаха, Мстислава, Святослава Всеволодовича тощо, процес розпаду, мовляв, затримується, а єдність Русі відновлюється.

Останнім часом ідея державної єдності Київської Русі аж до 40-х років XIII ст. обстоюється в працях деяких українських істориків. За В. Й. Довженком, тенденція князівств до виходу з-під влади Києва у XII ст. тільки підсилалась, а виникла вона ще на початку існування Стародавньої Русі. Але вона не привела, та й не могла привести до розпаду Київської Русі, до ліквідації єдиної держави, яка трималась на єдності побуту, матеріальної культури, мови, віри, грошової системи, спільності економічних інтересів тощо. Автори колективної праці «Історія Києва» також вважають, що феодальна роздрібненість не означала ані державного розпаду Русі, ані втрати Києвом його значення політичного і економічного центру країни. З обґрунтуванням такої концепції довелось виступати й автору цих рядків.

Так все ж — зберегла Київська Русь XII ст. державну єдність чи ні? Якщо втратила, якщо Київ перестав бути її столицею, то яке нове державне утворення прийшло на зміну Стародавній Русі? Чим у такому разі пояснити надзвичайно вперту і кровопролитну боротьбу руських князів за Київ, за великокнязівський стіл? Виявляється, що відповідь, принаймні

на останнє питання, дав ще давньоруський літописець середини XII ст. Він писав: «*И кто убо не возлюбитъ Киевскаго княженія, понеже вся честь, и слава, и величество, и глава всѣмъ землямъ Рускимъ Киевъ и отъ всѣхъ далнихъ многихъ царствъ стицахуся всякіе челоуци и купци, и всякихъ благихъ отъ всѣхъ странъ бываше въ немъ*».

Отже, не дарма і в XII ст. Київ розглядається як економічний, культурний і політичний центр усіх руських земель. Так вважали літописці, так думали і князі, для котрих перехід у Київ не був звичайною заміною однієї волості іншою, як гадають деякі дослідники, бо у такому разі він часто не мав би ніякого сенсу. Важко було б збагнути і ту боротьбу, що точилась навколо Києва і великокнязівського столу, в орбіту якої були втягнуті всі головні династії Київської Русі. Володіння Києвом і в середині XII ст. залишалось необхідною умовою політичного старшинства, главенства на Русі. Внаслідок своєї традиційної ролі загальноруського центру Київ не став столицею окремого князівства, а вважався стольним градом усіх східнослов'янських земель.

Характерно, що кожний, хто здобував титул великого князя київського, як правило, залишав за собою і свої попередні володіння. У руках київських князів нерідко зосереджувалась фактична влада над Київщиною, Переяславщиною, Чернігівщиною і Волинню. Такі широкі можливості Києва в умовах, коли князівські багатства зростали не шляхом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а внаслідок збільшення феодалних володінь, робили його особливо привабливим для давньоруських князів.

З традиційним престижем і роллю Києва була пов'язана і традиційна політика щодо об'єднання дав-

ньоруських земель довкола нього. Оволодівши великокнязівським столом, князі, які ще вчора були уособленням центробіжних сил, сьогодні повертали свою політику на 180°, перетворюючись з автономістів на гарячих прихильників централізму. Інтенсивна боротьба князів за Київ, як це не здається дивним на перший погляд, лише підсилювала його роль як політичного центру Русі.

Звичайно, не завжди титул відповідав реальним масштабам могутності і влади великого київського князя, але сам титул в цьому аж ніяк не був «винний»: об'єктивно він давав можливість київському князю правити усіма руськими землями. Винні були князі, які не мали здібностей до реалізації цих можливостей. Почесними старійшинами давньоруських земель були такі князі, як Мономах, його син Мстислав, Всеволод Ольгович, Ізяслав Мстиславич, Мстислав Ізяславич, Святослав Всеволодович.

Безперечно, найбільш близьким до ідеалу державного діяча того часу можна вважати Володимира Мономаха. Роки його правління позначились новим розквітом Київської Русі, зміцненням престижу і влади великого київського князя. Мономаху вдалося стабілізувати внутрішнє становище держави і високо піднести її авторитет на міжнародній арені. Віддаючи належне цьому видатному державному діячеві Київської Русі першої чверті XII ст. (висвітленню його діяльності присвячені численні наукові, науково-популярні і навіть художні твори), нам хотілося б згадати й тих великих князів, котрі, хоч і не дорівнювали Мономаху, все ж залишили досить помітний слід в історії.

Про двох з них, найближчих нащадків Мономаха, Мстислава Володимировича і Ізяслава

Мстиславича і піде розповідь на сторінках цієї книжки. Наш вибір не випадковий. Він зумовлений принаймні двома обставинами: по-перше, в їх діяльності найчіткіше виявилось прагнення великокнязівської влади до централізації Київської Русі; по-друге, і Мстислав, і його син Ізяслав з честю продовжували політику свого славетного попередника у другій чверті і середині XII ст.

По-різному склалась їх, так би мовити, політична кар'єра. Мстислав — улюбленець долі — всього досягав без жодних труднощів. У неповних двадцять років він князює у Ростові, а в двадцять займає другий за значенням князівський стіл Русі — новгородський. У 41 рік Мстислав залишає Новгород і переїздить до Білгорода, ближче до Києва, щоб після смерті Мономаха стати його наступником. У 50 років Мстислав займає (також без всяких ускладнень) київський стіл. Надто великим був авторитет Мономаха, щоб викликати сумніви в доцільності такого кроку.

До рук Мстислава перейшла велика і міцна держава з чітко відрегульованим механізмом внутрішніх взаємовідносин і незаперечним авторитетом верховної влади. Мстислав повинен був лише підтримувати і зберігати все те, чого досяг його батько. І треба сказати, він блискуче упорався з цим. Коли б на зміну Мстиславу прийшов не його малоенергійний брат Ярополк, а талановитий син Ізяслав, а між ними не сидів на київському столі ще й представник династії Ольговичів, доля великокнязівської влади і Русі в цілому, можливо, склалася б дещо по-іншому. Звичайно, процес феодальної кристалізації удільних князівств проходив незалежно від здібностей того чи іншого київського князя, але найталановитіші все ж уміли підтримувати загальнодержавну єдність.

Саме такою політикою і прославився Ізяслав Мстиславич. На відміну від свого батька, Ізяслав не одержав великокнязівський стіл у спадщину. Він, як і його знаменитий дід — Мономах, прийшов до Києва не по праву старшого, а за запрошенням київського боярства.

У середині XII ст. князі, що займали великокнязівський стіл, і князі, які заявляли на нього свої претензії, мусили (хотіли вони цього чи не хотіли) все більше зважати не стільки на принцип спадковості, скільки на київське боярство, котре відіграло тепер далеко не останню роль у політичній боротьбі на Русі. Після Мономаха і Мстислава Ізяслав був чи не єдиним великим князем, котрий усвідомлював реальну силу боярства і по можливості використовував її для зміцнення великокнязівської влади.

Роки правління Ізяслава Мстиславича збігаються з особливим загостренням боротьби князів за старшість в Руській землі. На Київ претендували, крім самого Ізяслава, сини Мономаха — Вячеслав і Юрій. Останній був найсерйознішим конкурентом Ізяслава. Не залишав надії повернути втрачений Ольговичами київський стіл брат Всеволода й Ігоря Святослав, князь Новгород-Сіверський. Певну зацікавленість (як союзник Юрія Долгорукого) виявляє у цій боротьбі і Володимир Галицький, сусід Ізяслава по вотчині. Чернігівські князі Давидовичі (Ізяслав і Володимир), хоч і виступали як союзники Ізяслава Мстиславича, постійно хитрували, змінювали свою орієнтацію, а нерідко і зовсім порушували клятви великому князю.

Як свідчать джерела, епоха Мономаховичів позначилась бурхливим зростанням виробничих сил. В усіх землях розбудовуються старі й виникають нові міста,

феодалні замки і села. Розкопи багатьох центрів Київщини вказують на значний розквіт у них ремесла і торгівлі, будівництво кам'яних споруд і укріплень, розширення їхніх розмірів. Феодалне землеволодіння досягає ще більшого розвитку, внаслідок чого вся Київщина у XII ст. вкривається густою сіткою замків і поселень. Київщина і в XII ст. була однією з найбагатших давньоруських земель, а Київ — історико-культурним і державним центром Древньої Русі, де зводилися нові палаци і храми, писалися літописи, створювалися неперевершені вироби художнього ремесла, куди поспішали з усіх країн багаті купці і розносили його славу по всьому середньовічному світові.

Пропоновані увазі читача історичні нариси неоднакові за обсягом. Єдиною причиною цього є джерела¹, вірніше — їх недостатність. Блискуче, але спокійне і рівне князювання Мстислава Великого на сторінках давньоруського літопису значно менше висвітлене, ніж бурхливий, сповнений гучних перемог і відчутних поразок період Ізяслава Мстиславича. Певно, у Мстислава не було й такого талановитого літописця-біографа, яким був Петро Бориславич у його сина.

¹ Джерелознавчою основою цієї брошури є літописи — «Повість временних літ», Новгородський і Никонівський зводи, а також праця В. М. Татищева «Історія Російська», яка написана на основі старих рукописів, котрі знаходились в приватних колекціях і не збереглися до наших часів. За словами самого Татищева, його праця складена *«тем порядком и наречием, каковы в древних находятся, собирая из всех полнейшее и обстоятельнейшее в порядок лет, как они написали, ни переменяя, ни убавляя из них ничего»*. Тому і ми вважали за доцільне зберегти мову і стиль цього джерела. Автор використав і праці відомих вітчизняних істориків.

Талант літератора, поєднаний з неабиякими здібностями державного діяча, дозволив Петру Бориславичу не тільки описати близько півтора десятка воєнних кампаній Ізяслава, але й розгорнути перед читачем карту Східної і Центральної Європи, яскраво намалювати політичну ситуацію на Русі близько середини XII ст.

Мстислав... владел государством руским 6, а всех лет жития его было 56. Он был великий правосудец, в воинстве храбр и доброразпорядочен, всем соседям его был страшен, к подданным милостив и разсмотрителен. Во время его все князи руские жили в совершенной тишине и не смел един другаго обидеть. Сего ради его вси имяновали Мстислав Великий.

В. М. Татищев

МСТИСЛАВ ВЕЛИКИЙ

(1076—1132)

МСТИСЛАВ —
«ДИТЯ НОВГОРОДСЬКЕ»

Ці слова — чи не найвлучніша характеристика Мстислава Володимировича. Він був плоть від плоті новгородцем і не лише протягом свого більш як двадцятирічного князювання в Новгороді, але й на великокнязівському київському столі. За образним висловом академіка Б. О. Рибаківа, всі кровні узи зв'язували Мстислава з берегами Варязького моря. По матері він походив із знаменитого англійського королівського роду. Першою дружиною Мстислава була шведська королівна Христина, дочка Інґа Стенкільсона, другою — дочка новгородського посадника Дмитра. Дочки його були заміжжям за Сігурдом Норвезьким, Еріком Датським, Канутом Оботритським. Народився Мстислав від шлюбу Володимира Мономаха з дочкою англійського короля Гарольда Гітою. Доля не завжди пестила юну принцесу Англії. У міжособній боротьбі за корону з норманським герцогом Вільгельмом Завойовником гине в битві при Гастінґсі (1066) її батько. Відтепер Англія, котра ще вчора для королівської сім'ї була ніжною і ласкавою матір'ю, стала злою і непривітною мачухою. Осиротіла сім'я Гарольда (мати, сестра і десятирічна Гіта), що втратила підтримку і захист, змушена була залишити батьківщину та втікти до Фландрії. Згодом

вона переселяється у Данію, де й знаходить гідний її королівського сану притулок. Через шість років датський король Свен вирішує видати юну королівну за руського князя Володимира Мономаха. Близько 1074 чи 1075 року Гіта їде на Русь.

Шлях на південь, такий звичний, хоч і не легкий для датського оточення Гіти, видався їй нескінченно довгим і страшним. Балтійське море, Нева, Ладозьке озеро, Волхов і, нарешті, Новгород. Велике дерев'яне місто з численними білокам'яними церквами і монастирями, князівськими палацами і хоробами бояр, воевод, багатих купців справило на англійку якнайкраще враження. Весільну флотилію на березі Волхова зустрічали Володимир, його двоюрідний брат Гліб Святославич, котрий на цей час був новгородським князем, воеводи, бояри, духовенство. Дзвони Софії сповіщали про прибуття датського посольства і скликали людей на урочистий молебень.

Короткий кількадечний перепочинок у Новгороді, а потім знову дорога. На цей раз — до Турова, удільного володіння Мономаха, де Гіті судилося почати подружнє життя. Відразу ж по прибутті Мономаха і Гіти до Турова відбулося весілля, і англійська принцеса стала руською княгинею.

Щасливий шлюб доброго сім'янина Володимира з юною Гітою засмучували часті розлуки. Мономах, який на цей час досить міцно втягнувся в круговерть міжкнязівських феодальних усобиць, змушений був брати участь, а нерідко й очолювати військові походи.

Йшов 1076 рік. Виконуючи доручення старших Ярославичів, Мономах разом з Олегом Святославичем готується до походу в Чехію «ляхам в поміць на чехи». Дружину, котра чекала дитину, Мономах відвозить у Переяслав до свого батька Всеволода. Чотири

місяці продовжувався похід Мономаха у Чехію. Вже коли повертався на Русь, дістав звістку, що в нього народився син. Мономах поспішає до Переяслава, де з однаковою радістю готуються до його зустрічі і святкування народження сина. На честь прадіда Володимир називає первенця Мстиславом, а в пам'ять знаменитого діда — Гарольдом. Хрещеним батьком новонародженого стає Олег Святославич, котрий особливо здружився з Мономахом під час військового походу в Чехію. Чи могли думати хоробрі князі, що в конфлікті, який через 18 років виникне між ними з приводу чернігівського столу, саме Мстислав буде мирити Мономаха і Олега?

Дитячі та юнацькі роки Мстислава пройшли в Смоленську, Чернігові, Новгороді, куди Мономаха закидала неспокійна князівська доля. При дворі свого батька він здобув гарну освіту і добре виховання. Від батька Мстислав успадкував розум і розсудливість, від матері — любов до норманської півночі.

Політична кар'єра Мстислава склалась напрочуд вдало і щасливо. В неповних 20 років він князює у Ростовській землі, а в 20 місцеві бояри і щасливий випадок роблять Мстислава князем новгородським. Трапилось так, що новгородський князь Давид Святославич близько 1096 року мусив відбути до Смоленська. Скориставшись його відсутністю, новгородські бояри вирішують запросити на стіл юного Мстислава. З цією метою вони споряджають до Ростова посланців, які мали умовити Мстислава зайняти новгородський стіл. Та, певно, Мстислав не примусив надто довго просити себе. Разом з боярами поспішає він до Новгороду і сідає на князівський стіл. Літопис так описує цю подію: *«Сего же лета исходяча, иде Давидъ Святославичъ из Новагорода къ Смоленску»;*

Новгородцъ же идоша Ростову по Мъстислава Володимерича, и поетъше и приведоша к Новугороду, а Давыдови рекоша: «не ходи к намъ». Давид Святославич і не пішов, розуміючи, що він остаточно втратив підтримку новгородського боярства — сили, на яку мусили зважувати усі князі.

Наприкінці XI ст. Новгород, що не зазнавав половецьких нападів і спустошень, був великим та красивим містом з багатьма кам'яними храмами і палацами. У Новгороді, що був віддалений від столиці Русі на тисячу кілометрів і зв'язаний торгівлею з усією Північною Європою, рано створилися економічні, а згодом і політичні умови для відособлення від Києва. Основною політичною силою Новгороду, поряд з князівською владою, стало боярство, якому більшість князів завдячувало престолом. У даному випадку таким обранцем виявився Мстислав.

Чим пояснити вибір новгородців? Адже Мстислав був ще дуже молодий і майже не мав досвіду князювання. Та, певно, саме такий володар і був потрібний сильним боярам. Він мав стати лише слухняним виконавцем їх волі. Якщо це так, то сподіванням бояр не судилося справдитися повною мірою. Мстислав мав тверду руку і надто розумну голову, щоб бути іграшкою в руках бояр.

Початок новгородського князювання Мстислава збігається з черговим загостренням протиріч між руськими князями, зокрема між Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем, який вже давно вважав себе обділеним і скривдженим Ярославичами і, незважаючи на дружбу з Мономахом, розпочинає з ним боротьбу. У 1078 році Олег у союзі з половцями виступив проти великого князя Ізяслава, його брата Всеволода і Мономаха, але був розбитий і втік до

Тмутаракані. Кількаразові спроби Олега повернутися на Русь не вельми хвилюють Володимира Мономаха. Сучасники навіть вважали, що Мономах, пам'ятаючи про дружбу і родинні зв'язки, намагається не помічати Олегових домагань. Про це надзвичайно образно розповів нащадкам автор «Слова о полку Ігоревім»: *«Гдѣ бо Олегъ мечемъ крамолу коваше, и стрѣлы по земли съяше. Ступаетъ въ златъ стремень въ граде Тьмутороканѣ. Тоже звонъ слыша давный великій Ярославъ сынъ Всеволожь; а Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Черниговъ...»*.

Проте так тривало лише до тих часів, поки Олег Святославич не виступив безпосередньо проти Мономаха. Це трапилось 1094 року. Полки Олега і половців обступили Чернігів і вісім днів тримали його в облозі, знищуючи околиці. Зрештою Мономах *«сѣжаливъси хрестьяныхъ душъ и селъ горящихъ и монастырь и рехъ: «не хвалитися поганымъ!» — и вдахъ брату отца тѣо место Черниговское княженіе..., а сам идохъ на отца своего место Переславлю»*.

У 1096 році за відмову Олега прибути на раду до Києва великий київський князь Святополк і Мономах йдуть на Чернігів і примушують Олега покинути його. Поступово в боротьбу з Олегом вступають і сини Мономаха, спершу Ізяслав, котрий виганяє із Мурому посадника Олега і, за згодою горожан, закріплюється там, а потім і Мстислав.

Олег не міг примиритися з втратою Чернігова. Він збирає сили для продовження боротьби, посилає за допомогою до брата Давида в Смоленськ і одержує її. Із Рязані, куди він втік із Чернігова, Олег виступив на Муром, де сидів син Мономаха Ізяслав. Приготування Олега до походу стали відомі Ізяславу, котрий терміново посилає за підкріпленнями до Ростова, Суз-

даля і Білоозера *«и собра вои многы»*. На вимогу Олега миром уступити йому волость батька Ізяслав відповідає відмовою. Не чекаючи, поки Олег обкладе місто, Ізяслав виводить свої сили з Мурому і готується до бою — останнього в його житті. Літопис так описує цю битву: *«Изяславъ же исполчися передъ городомъ на полѣ, Олегъ же поиде противу ему полемъ, и спешася обоѣ, и бысть брань люта; и убиша ту Изяслава, сына Володимиря, внука Всеволожа мещяца септября въ 6 день; прочии вои же побѣдоша»*. Олег вступив до Мурому, а згодом заволодів й іншими містами Ізяслава — Суздалем і Ростовом. *«И перея всю землю Муромскую и Ростовскую и посажа посадники по городамъ и дани поча брати»*.

Зрозуміло, що зміцнення позицій Олега не вельми тішило Мономаха та його сина Мстислава. У подіях, що розгорнулися пізніше, вперше виявляється політична зрілість і військова кмітливість юного Мстислава. Він направляє до Олега своїх послів з пропозицією залишити Ростовську і Суздальську землі, за що обіцяє йому віддати Муром і помирити із своїм батьком: *«Иди опять Мурому, а в чужей волость не съди; и азъ пошлю молиться съ дружиною своею къ отцю моему; и смирю тя с нимъ; аще и брата моего убилъ еси, то есть не дивно, в ратехъ бо цари и мужи погыбають»*. Як бачимо, навіть убивство брата ладен був Мстислав простити Олегу, аби той припинив ворожнечу з Мономахом, котрий тепер сидів у неспокійному, майже прикордонному Переяславі.

Зарозумілий, сп'янілий від кількох легких перемог Олег не тільки не зважив на слова Мстислава, а й вирішив здійснити похід на Новгород, щоб ще більше розширити свої володіння. *«Олегъ же не восхотъ сего послушати, но наче мысляше и Новгородъци»*

прияті». Він наказує брату Ярославу негайно виступити з дружинами, а сам збирає полки під Ростовом. Приготування Олега до війни не були таємницею для Мстислава. Він також готує значні сили. На р. Медведиці війська обох князів зустрілись. Ярослав не наважився вступити в бій з новгородцями і відійшов до полків Олега, які вже були на марші. Сили Мстислава видались наляканому Ярославу дуже великими, і чернігівські князі поспішно повернулися до Ростова, де й вирішили вступити з Мстиславом у бій. Проте, як тільки новгородські полки наблизилися до Ростова, Олег залишив його і відступив спочатку до Суздаля, а потім, запаливши місто, й до Мурома.

Відходом до Мурома, який вважався вотчиною чернігівських князів, Олег Святославич хотів показати, ніби Мстислав хоче позбавити його законної спадщини. Цей маневр, очевидно, вплинув на Мстислава, і він робить ще одну спробу умовити Олега припинити ворожнечу. З-під Суздаля Мстислав направляє посла зі словами: *«Яко мний азъ есмь тебе, шлисья ко отцю моему, а дружину вороти, юже еси заялъ; а азъ тебе во всемъ послушаю»*. Олег приймає пропозицію Мстислава, який, повіривши у щирість його слів, розміщує свою дружину по навколишніх селах.

Підступний Олег тільки цього й чекав. Він непомітно підводить до невеликих сил Мстислава дружини і ставить табором на річці Клязмі. Але розрахунок на переляк і втечу невеликої дружини Мстислава не виправдався. Досить швидко Мстиславу вдалося зібрати свої полки. Чотири дні стояли Мстислав і Олег один проти одного, не наважуючись вступити у бій: *«Не поступи ни Олегъ к Мьстиславу, ни Мьстиславъ на Олга»*. І якщо для Мстислава таке становище було вигідним, оскільки до нього весь час підхо-

дили нові загони, то Олегову нерішучість важко пояснити. Можливо, він також чекав на додаткові сили, а може, сподівався, що й тепер все скінчиться мирними переговорами. Четвертого дня Мстислав одержує нові підкріплення: прибув великий загін половецької кінноти на чолі з братом Вячеславом. Дивно, що половці — неодмінні союзники чернігівських князів — на цей раз виступають на боці Мономаховича. Здається, це перший і останній випадок, коли Мстислав скористався послугами своїх південних сусідів.

Лише на п'ятий день Олег вирішив штурмувати позиції військ Мстислава. Безперечно, це було його помилкою. Надто великі сили зібрав Мстислав. Вже початок воєнних дій під стінами Суздаля склався не на користь Олега. Особливе замішання в його полках викликав стяг Володимира Мономаха, який Мстислав наказав підняти на правому крилі свого війська: *«И узри Олегъ стягъ Володимеръ, и убося, и ужась нападе на нь и на вои его»*. Звичайно, сподіватись на успіх у такій ситуації Олегу не доводилось, але й відступ не покращував його становища: наступ залишав надію, відступ означав повний розгром.

Розпочалась запекла битва. Полки зійшлися на річці Колочці. Довго утримувалась рівновага, але з часом дружини Мстислава почали оточувати полки Олега. Коли чернігівський князь побачив, що майже в тилу його війська розвивається стяг Володимира, то зрозумів, що бій остаточно програний, і першим почав відступ. Лишивши свого брата Ярослава в Муромі, Олег відходить до Рязані. Тут його й настигає Мстислав, якому тепер неважко розгромити рештки Олегового війська, а самого заточити в темницю.

Здавалося, Мстислав так і зробить, але цього не сталося. З невідомих причин він не хоче скориста-

тися повною мірою наслідками своєї блискучої перемоги під Суздалем, а знову, вже втретє за короткий час, направляє до Олега послів. Правда, тепер він не просить, не умовляє, а вимагає від Олега покаятись і просити миру. Розуміючи, що то для нього найкращим вихід, Олег погоджується на своєрідний ультиматум хрещеника. Після цього Мстислав їде до Суздаля, а потім і до Новгороду: *«И оттуду приде Новгороду в городъ свой, молитвами преподобнаго епископа Никиты»*.

Ця перша блискуча перемога Мстислава не тільки дала йому можливість виявити свої здібності як воєначальника, але й поклала наріжний камінь у фундамент його майбутнього незаперечного авторитету.

Мстислав знав і про відмову Олега взяти участь у Любецькому з'їзді князів. У такій ситуації поставити Олега на коліна, змусити його прибути до Любеча мало набагато більше значення, аніж фізична розправа з ним. Мстислав досяг своєї мети. Той самий Олег, котрий ще вчора у відповідь на вимогу великого київського князя Святополка з'явився на з'їзд князів заявив, що його не можуть судити ні єпископи, ні ігумени, ні смерди, сьогодні покійно прибув до Любеча. Отже, Мстислав здобув над Олегом не тільки військову, а й політичну перемогу.

У читача може виникнути запитання: а чи варто було Мстиславу витратити стільки сил і енергії, щоб примусити Олега взяти участь у з'їзді князів? Хіба без нього з'їзд не міг відбутися?

Звичайно, міг. Але і для Мономаха і для Святополка, великого князя київського, котрі збирали цей перший князівський форум для *«устроение мира»*, дуже важливою була присутність саме Олега, головного порушника внутрішнього спокою Київської Русі.

Знаменитий заклик Любецького з'їзду (1097): *«Почто губимъ Рускую землю, сами на ся котору имуще? а Половцы землю нашу несутъ роздно, и ради суть, оже межи нами рать»*,— значною мірою адресувався чернігівським князям.

Так у 20 років Мстислав висунувся на одне з перших місць серед давньоруських князів. За короткий час він завойовує собі неабиякий авторитет серед новгородців і вважається там «своїм». Новгородці навіть не побоялися вступити в суперечку з великим київським князем Святополком, коли той вирішив перевести Мстислава з Новгороду до Володимира.

За рядом¹ між Володимиром Мономахом і Святополком, укладеним близько 1102 року, Новгород мусив бути під безпосереднім протекторатом великого князя. Святополк викликав Мстислава до Києва і оголосив йому свою великокнязівську волю: *«Того же лѣта (1102 року.— П. Т.), мѣсяца октября у 20, приде Мьстиславъ, сынъ Володимеръ, с Новгородци, бѣ бо Святополкъ с Володимеромъ ряд имѣлъ, яко Новгороду быти Святополчию и посадити сынъ свой в Новгородѣ, а въ Володимери сына своего посадити Володимеру»*. Новгородським боярам, що прибули до Києва разом з Мстиславом, не припав до вподоби цей намір великого князя. Вони звертаються до Святополка з такими словами: *«Се мы, княже, прислани к тобѣ, и рекли намъ тако: не хотимъ Святополка, ни сына его; аще ли двѣ главѣ имѣеть сынъ твой, то послии; сего ны далъ Всеволодъ, ускормили есмы собѣ князя, а ты еси шелъ отъ насъ»*. Святополк після довгих суперечок все ж визнав за краще відпустити Мстислава до Новгороду.

¹ Ряд — умова між князями.

Після цієї незгоди протягом досить довгого часу ми не бачимо Мстислава серед князів, що вершать долю Русі: чи то Святополк намагався не помічати небожа, чи то Мстислав не виявляв бажання брати участь у численних заходах князів по зміцненню південних рубежів держави. Цікаво, що київські літописці не згадують Мстислава і у зв'язку з подіями на півночі, наче там протягом п'яти років не було нічого вартого їх уваги. Лише Новгородський літопис повідомляє, що 1103 року Мстислав Володимирович закладає собор Благовіщення і замовляє для нього євангеліє з пишною золотою і срібною оправою, мініатюрами тощо. Ця видатна пам'ятка нині відома як Мстиславове євангеліє. Собор оздоблюють фресковим розписом, численними іконами. Благовіщенський собор¹, як гадають дослідники, належить до числа архітектурних споруд, які зводив у Новгороді в першій чверті XII ст. майстер Петро.

Ім'я Мстислава знову з'являється на сторінках літопису лише в 1107 році: він бере участь у військовому поході проти половецьких воевод Боняка і Шаруканя. Битва, що відбулася поблизу Лубен на Сулі, закінчилася повною перемогою руських князів. На полі бою лишилися тисячі половецьких воїнів, серед яких був і брат Боняка Таз. У полон потрапив воевода Сугра, а Шарукань, за свідченням літопису, «едва утече». Рештки половецьких орд руські дружини переслідували до самого Хоролу.

¹ Доля цього храму трагічна й загадкова. У XIV ст. він був вщент знищений, але не внаслідок якоїсь ворожої навали, а діями новгородського владки Василя. На місці зруйнованого собору, не скориставшись навіть його фундаментами і будівельним матеріалом, Василь зводить новий однойменний храм.

12 серпня 1107 року війська урочисто уїжджали до Києва. На честь переможців в Успенському соборі Печерського монастиря відбувся молебень. Під склепінням лунали здравиці хоробрим воїнам і князям. Потім на Великому Ярославовому дворі, що поблизу Десятинної церкви, Святополк дав бенкет, на якому Мстислав вперше побачив молодого княжича Ярослава. Юнак сподобався йому, і Мстислав закинув Святополку, що не погано було б заручити Ярослава з його донькою. Щоправда, треба тільки трохи зачекати, поки вона підросте. Святополк погодився, зауваживши, що і Ярославові не завадить дещо змушніти.

Весілля Ярослава Святополковича і дочки Мстислава відбулось 1112 року. Так великий князь київський Святополк і Мстислав стали сватами, що для державного спокою Русі, безперечно, мало позитивні наслідки. Відтепер кожний князь, котрий хотів розширити свій «життєвий простір» за рахунок сусіда, неодмінно мав би справу з союзом трьох найсильніших князів Русі — Святополка, Володимира Мономаха і Мстислава. І треба відзначити, що на кінець Святополкового князювання міжусобна ворожнеча майже зовсім припинилася.

У 1113 році вмирає Святополк. Великокнязівський стіл на запрошення київських бояр займає Володимир Мономах. Мстислав може спокійно князювати, адже на київському столі — його батько.

У цьому і наступному роках Мстислав розпочинає на півночі значне будівництво. На княжому дворі у Новгороді він закладає кам'яний собор св. Миколи, який мав відігравати таку саму роль центрального храму для торгової сторони Новгорода, як Софійський — для владичної. З приводу побудови цього со-

бору в новгородських хроніках збереглася цікава легенда. Десь наприкінці 1112 чи на початку 1113 року Мстислав Володимирович тяжко захворів. В одну з ночей до нього явився ангел і сказав, що князь може зцілитися, але мусить за це побудувати храм божий і привезти до нього з Києва ікону Миколи Чудотворця. Мстислав робить відповідні розпорядження, і його посольство вирушає в далеку подорож до Києва. Тим часом будівельники на чолі з майстром Петром починають спорудження храму. Плавання посольства Мстислава розпочалось щасливо, але як тільки кораблі новгородців вийшли на середину Ільменя, знялася страшена буря. Здавалося, ніщо не могло врятувати послів Мстислава, та раптом буря стихла, і озеро заспокоїлось. Сміливці вирішили продовжувати путь на південь, але коли вони розвернули свої кораблі, перед ними із хвилі з'явилась ікона Миколи Чудотворця. Піднявши її на один із кораблів, щасливі послі повернули до Новгороду.

Мстислав провадить будівництво нових укріплень, а також споруджує кам'яний кремль Ладоги, де в цей час перебуває його посадник Павло. На південь, у далекий Переяслав, Мстислав, певно з дозволу Мономаха, посилає свого сина Ярополка.

Отже, на 1114 рік найважливіші стратегічні центри Русі — Київ, Новгород і Переяслав перейшли до рук Мономаховичів, сили яких зміцнювались з кожним днем. Спокій Новгородської землі лише зрідка порушували північносхідні сусіди, зокрема чудь. Проти них Мстислав здійснює у 1116 році великий похід. Як свідчить літопис, новгородці і псковичі *«взя городъ ихъ именемъ Медвѣжьѣ Глава, и погостъ бецисла взяша, и възвратишася восвойси съ многомъ плономъ»*.

Це був останній переможний похід Мстислава — князя новгородського. Наступного, 1117, року він на завжди перебереться на київський південь.

МСТИСЛАВ —
КНЯЗЬ БІЛГОРОДСЬКИЙ

«В лето 6625. Приведе Володимеръ Мъстислава из Новагорода и дасть ему отецъ Бѣльгородъ, а Новъгородъ съде Мъстиславичъ, сынъ его, внукъ Володимеровъ». Читає, певно, здивується, довідавшись, що Мстислав зміняв багатий і почесний новгородський стіл на місце в Білгороді, по суті київському пригороді. З одного із основних князів Русі він перетворився на підручного великого князя і перебував у повній залежності від нього.

Що це, примха старіючого Мономаха чи передбачення майбутнього? Невже Володимир і справді відвів би Мстиславу роль підручного, яка годилась хіба що для його молодших синів, а не для старшого, котрий вже й сам мав дорослих дітей і був такий популярний у Новгороді? Подібні питання можуть виникнути у нас, віддалених від цих подій більш як на 800 років; для сучасників вони не становили жодної таємниці. Звичайно, Мономах мав на увазі готувати Мстислава на великокнязівський стіл, а відтак сину належало знаходитися поблизу Києва. Перебування Мстислава на білгородському столі, за задумом Мономаха, мало також сприяти завчасному його знайомству з київським боярством і дружиною, прихильність яких багато важитиме для сина у майбутньому.

Але чому саме Білгород? Адже почеснішим і також не надто далеким від столиці був переяславський

стіл, звідки прийшов до Києва й сам Мономах. До того ж присутність енергійного Мстислава в порубіжному Переяславі, безперечно, сприяла б зміцненню південних позицій Русі. Чи думав Мономах над цим? Можливо, але в переведенні Мстислава до Білгорода керувався насамперед передчуттям близької смерті, а отже й поспішав. Віддачею Мстиславу Білгорода Мономах по суті розпочав складення з себе великокнязівської влади.

Невдоволеним діями Мономаха лишився тільки Ярослав Святополкович, зять Мстислава, котрий сидів у Володимирі. Він і до цього не підтримував дружніх стосунків з Мономахом, вважаючи, що той перехопив великокнязівський стіл у нього, а після прибуття на південь тестя виявив відверте невдоволення. Та краще б він цього не робив. Мономах зібрав великі сили, куди ввійшли також полки Давида Ольговича, Володаря і Василька Ростиславичів і пішов на Володимир. 60 днів тримав Мономах в облозі столицю Волині, аж поки Ярослав не скорився і не покався у своїй «вині». За миром, укладеним між дядьком і небожем, Ярослав зобов'язувався з'являтися до Києва при першій вимозі великого князя. *«И створи миръ съ Ярославомъ, Ярославу покрившюся и вдарившю челомъ передъ стрьемъ своимъ Володимиремъ и наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему къ собѣ приходити, когда ты позову».* Остання фраза договору дає підстави твердити, що Ярослав Святополкович не надіслав до Києва своїх полків для якогось заходу великого князя, що й стало приводом для здійсненого Мономахом походу на Володимир. Никонівський літопис одну з основних причин цього походу вбачає в поганому обходженні Ярослава з своєю дружиною, дочкою Мстислава. Та скоріш за все і погане обхо-

дження Ярослава з дружиною, і його відмова надіслати до Києва свої сили були наслідком політичних інтриг Мономаха й Мстислава.

Військовий похід мав відбити у Ярослава охоту до великокнязівського столу, проте мети своєї він не досяг. Незлагоди між Ярославом і Мономахом продовжували поглиблюватись, а з часом Ярослав йде на розрив будь-яких відносин із своїми родичами.

У 1118 році він відсилає від себе дружину, а сам готується до походу на Київ. Розуміючи, що для такого грандіозного заміру у нього замало сил, Ярослав вирушає в Польщу й Угорщину просити допомоги. Скориставшись цим, володимирські бояри відступаються від Ярослава і приймають собі в князі спочатку Романа, а по його смерті іншого сина Володимира — Андрія.

Так Ярослав Святополкович, заміряючись на стіл київський, втратив і володимирський. Дві спроби повернутися до Володимира (1121 і 1123 рр.) за допомогою польських і угорських союзників закінчуються невдачею. У 1123 році під стінами Володимира Ярослав потрапляє в засаду і гине. Його смерть була бажаною для Мономаха і Мстислава, оскільки усувала з їх дороги реального претендента на київський стіл.

Після великого і багатолюдного Новгороду Білгород видався Мстиславу надто провінційним і тихим. Лише в центрі міста височило кілька цегляних споруд — собор, князівський й єпископський палаци; решта будівель була із дерева. На відміну від Новгороду всі вони опоряджені глиною і забілені. Білі будинки

усюди: і довкола величезної соборної площі, і вздовж широких міських вулиць, котрі, як сонячні промені, сходилися до дитинця. З оглядової башти, що над західними ворітьми Білгорода, розкинулася широка зелена заплава Ірпіня, який вузькою смужкою розтинав її надвое, а за нею піднімалася стіна соснового бору, де ховався звивистий білгородський шлях.

Проживаючи в Білгороді, Мстислав значну частину свого часу проводив у Києві, разом із батьком брав участь у вирішенні багатьох питань складного державного правління. При дворі Мономаха він познайомився з найближчими помічниками великого князя і справив на них найкраще враження. Через київського митрополита Мстислав зав'язує дружні стосунки з візантійським двором, які зміцнює у 1122 році шлюбом своєї дочки з імператором Іоаном. Не пориває Мстислав добрих взаємин і з Новгородом. Коли 1123 року вмирає його перша дружина, то новгородці привозять йому *«жену другу Дмитровну, Завидову внуку»*.

МСТИСЛАВ — ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ

20 травня 1125 року, після майже восьмирічного князювання в Білгороді, Мстислав сідає на київський стіл. Можна думати, що заповідав його Мстиславу сам Мономах. Літопис пише, що після похорон Володимира у Софії Київській сини його розійшлися кожний у свою землю, *«бъше комужда ихъ раздалъ волости»*.

Жодних перешкод на зайняття Мстиславом київського столу не було. Із «законних» претендентів, якими вважалися Святополковичі, старший Ярослав

давно загинув, менші ж були надто молоді й сиділи на окраїнних уділах, або й зовсім не мали їх. Святославичі після смерті головного порушника спокою — Олега — також не наважувалися на боротьбу. До того ж вони не твердо тримались і в Чернігові.

Молодші сини Мономаха зайняли: Ярополк — Переяслав, Вячеслав — Туров, Юрій — Ростов і Суздаль, Андрій — Володимир. Своїх синів Мстислав посадив: Ізяслава — у Курську, а потім у Полоцьку, Всеволода — у Новгороді, Ростислава — у Смоленську.

Отже, вже в перший рік великого князювання під безпосереднім контролем Мстислава була майже вся Київська Русь.

На початок великокнязівської діяльності Мстислава припадає новий натиск половців на південні рубежі Русі. Обминувши Переяслав, половці непоміченими підійшли до Баруча¹ і Бронь Княжа², сподіваючись на допомогу переяславських торків, з якими, очевидно, ще раніше увійшли в таємні стосунки. Ярополк Володимирович, довідавшись про змову підвладних йому торків, наказав зачинити їх воевод у Баручі й інших містах і тим самим запобіг спільному виступу з половцями. А сам з невеликим військом вирушив назустріч ворогові. Половці, не отримавши допомоги від торків, відступили в район Посулля, де й були розбиті Ярополком.

Щодо половців Мстислав з честю продовжував політику свого батька. Протягом усього часу великого

¹ Сучасне селище Баришівка на р. Трубіж.

² Знаходиться на півдорозі між Баручем і Переяславом. Ототожнюється з давньоруським городищем у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

князювання він жодного разу не вступив з ними у союз, не закликав на допомогу для розв'язання внутрішніх конфліктів, як це «традиційно» робили чернігівські князі.

Близько 1128 року з далекої Тмутаракані виступив на Русь Всеволод Ольгович. Швидким маршем він підійшов до Чернігова і вигнав з нього свого дядька Ярослава Святославича, який, не маючи сил для боротьби з сильним Всеволодом, відходить до Тмутаракані, а потім і до Мурому, звідки й направив до Мстислава послів з проханням допомоги. Вірний своїй політиці мирних взаємин між князями, Мстислав намагається умовити Всеволода повернути Чернігів Ярославу. Спроба виявляється безуспішною, і великий князь збирає сили до походу на Чернігів.

Всеволод також готується до війни. Він, як і його батько, звертається за допомогою до половців і одержує її. До Чернігова поспішає семитисячний загін половецької кінноти на чолі з воеводами Селуком і Ствашем. З-під Вири половці шлють до Всеволода послів для визначення плану спільних дій, а самі тим часом грабують міста і села Переяславського князівства. Це особливо розгнівало Мстислава, і він наказав своїм полкам негайно обступити Чернігів. Маневр військ великого князя був настільки раптовий, що половці не встигли з'єднатися з силами Всеволода. До того ж, повертаючись із Чернігова, потрапили у полон половецькі послі. Не одержавши від Всеволода жодної звістки, Селук і Стваш поспішно відводять свої полки з Чернігівської землі.

Розуміючи, що в нього не досить сил, щоб боротися з Мстиславом, Всеволод Ольгович просить великого князя помилувати його. Ціле літо простояв Мстислав під стінами Чернігова. За цей час Всево-

лод кілька разів направляв до нього послів. Шедри дари, якими Всеволод щоразу супроводжував свої прохання, певно, зробили свою справу — від штурму Чернігова Мстислава відмовляють бояри й ігумен Андрієва монастиря Григорій: *«Бяшеть бо в ть дни игумень святого Андрѣя Григорий, любимъ бо преже Володимеромъ, чтенъ же ото Мъстислава и ото всихъ людей, тотъ бо не вдадѣше Мъстиславу вѣстати ратью по Ярославъ»*.

Щоб прийняти остаточне рішення, Мстислав скликає усіх своїх воевод і бояр на нараду. На ній він виголосив палку промову на захист прав Ярослава: *«Как я, как глава государства, могу клятву преступити, стыдно бо и грех мне слово мое, с разумом реченное, пременить. Також как я могу, видя неправду и явную обиду, терпеть, и сам, учиня суд неправый, как смогу от подданных и подчиненных моих правости, справедливости и клятвохранения требовать, а за преступление их, сам перво был преступник, наказывать»*. На ці слова ігумен Григорій і бояри заявили Мстиславу, що порушити хресне цілування Ярославу гріх менший, ніж пролити кров християнську. Дивно, що Григорій і воеводи Мстислава лише тепер піклуються про кров християнську, а коли Всеволод вибивав Ярослава із Чернігова і кров лилася рікою, їм це було байдуже. Мстислав послухався умовлень Григорія і воевод: *«И съступи хреста Мъстиславъ къ Ярославу, и плакася того вси дни живота своего»*.

Втративши підтримку Мстислава, Ярослав змушений був знову повернутися до Мурому. Невідомо, чим би все скінчилося, якби не смерть Ярослава (1130).

Наслідком участі Мстислава у сварці чернігівських князів було приєднання до Київщини Посеймя,

яке, очевидно, Всеволод віддав великому князю на подяку за нейтралітет. Звичайно, це ні в якому разі не компенсувало близького сусідства з Києвом розумного і хитрого Ольговича. Літопис не сповіщає про суперечки Всеволода з Мстиславом, але оскільки великий князь все життя мучився своїм поступком, можна гадати, що вони так і не здружилися. Коли б Мстислав міг знати, що саме цей князь через 12 років перехопить у Мономаховичів великий київський стіл, то навряд чи проявив би таку мягкосердість.

До Києва великий князь повернувся засмучений. Після походу на Чернігів він не міг вважати себе переможцем. Як глава держави він розумів, що подібні поступки можуть привести до втрати його впливу й на інших удільних князів.

І того ж 1128 року полоцькі князі, підбадьорені успіхом Всеволода Ольговича, роблять спробу повернути собі Мінськ, Друцьк і деякі інші волості, відібрані в них ще Мономахом. Звичайно, Мстислав не міг цього стерпіти і закликав до походу на Полоцьк мало не всіх князів Русі. Чотирма шляхами йшли на Полоцьку землю сили Мстислава: Вячеслав із Турова, Андрій із Володимира, Всеволодко із Гродно, Вячеслав Ярославич із Клечська мусили з'єднатися з полками Ізяслава Мстиславича, Всеволоду Ольговичу Мстислав наказав вийти до Борисова, Івану Воїтишичу з торками і Ростиславу з смоленським полком — до Друцька; новгородські сили з Всеволодом Мстиславичем на чолі мали підійти до Неклоча. Всім князям був визначений єдиний день наступу на Полоцьк: *«Въ одинъ день всимъ пустити на Воронъ, мѣсяца августа въ первый на десять день»*.

У «полоцькій операції» Мстислав виступає як абсолютний самодержець. Він наказує удільним князям

виступити у військовий похід на Полоцьк, в якому сам не бере участі. Так, звичайно, міг діяти лише великий князь, авторитет якого був незаперечний на Русі. Стратегію цього походу розробив сам Мстислав.

Полочани змушені були вжити термінових заходів, аби зберегти своє місто від розорення. Склавши всю вину на князя Давида і його сина, вони виганяють їх і просять Мстислава затвердити на полоцькому столі князя Рогволода. *«И тако Полочане сѣтъснувшеси выгнаша Давыда и сѣ сынѣми, поемѣше Рогѣволода идоша ко Мѣстиславу, просяче его собѣ княземъ»*. Великий князь зважив на прохання полочан, але поставив умову незаперечної покірності Рогволода, яку той і прийняв.

Проте вже через рік (1129), по смерті Рогволода, полоцькі бояри, скориставшись підготовкою Мстислава до походу на половців, знову садять на князівському столі Давида. На вимогу Мстислава послати свої полки на боротьбу з половцями полоцькі князі відповідають зневажливою відмовою. Від негайної розправи їх врятувало лише те, що Мстислав не хотів припиняти похід проти половців. Численні кочовища і міста половців були розгромлені, а самі вони відійшли за Дон і Волгу. Літописець порівнює перемогу Мстислава з перемогою його батька Володимира, який *«прогна безбожника и много пота утерѣ за Рускую землю»*. Після цієї поразки половці довго не наважуються турбувати державні рубежі Київської Русі. Авторитет великого князя ще більше зростає. Князи влаштували полкам Мстислава урочисту зустріч. У Софійському соборі митрополит відправив молебень на честь переможців.

Як тільки закінчилося святкування перемоги над половцями, Мстислав пригадав кривду, заподіяну йому

му полоцькими князями, «и помяну перьвыи гневъ свой». Він наказує воеводам йти до Полоцька. Щоб запобігти розоренню своєї землі, полочани примушують з'явитися князів на суд до Києва. Давид, Ростислав, Святослав і два сини Рогволода з сім'ями йдуть до столиці, звідки їх, за наказом Мстислава, відсилають до Константинополя: «И всаждавъ их в лодии и поточи их къ Царюграду за ослушание ихъ, а по городамъ их посажа мужи своя». Ось як покінчив Мстислав з автономізмом полоцьких князів.

Літопис так пояснює традиційне ворогування князів полоцьких з Києвом. Ще в часи Святослава Ігоровича, батька Володимира Святого, у Полоцьку князував Рогволод, «котораго прародитель пришел с Рюриком из Варяг...». І була в нього дочка-красуня на виданні. Володимир, який тоді князував у Новгороді, довідався про це і за порадою свого дяді Добрині послав до Рогволода сватів. Полоцький князь люб'язно прийняв їх і сказав, що коли дочка дасть згоду на одруження з Володимиром, то й він не матиме нічого проти. Дочка ж відповідала відмовою: «Не хочу сего рабинича разуть, но хочу ийти за Ярополка». Ярополк, брат Володимира по батькові, у цей час займав великокнязівський стіл і, як вважала гордовита полочанка, більше підходив їй в чоловіки.

Володимир і Добриня були ображені такою відповіддю і не могли залишити її без помсти. Зібравши сили, вони йдуть на Полоцьк, розбивають військо Рогволода, а його самого вбивають. Дочку Рогволода Рогнеду Володимир силою бере собі за дружину. Проте з часом, коли Володимир вже був великим князем, його почуття до Рогнеди, якій він дав слав'янське ім'я Горислава, охолоджуються. Переконавшись, що Володимир не тільки не любить її, але й їхнього спіль-

ного сина Ізяслава, Рогнеда вирішує вбити чоловіка. Вона бере у спальню ніж, але здійснити намір їй не вдається. Володимир прокинувся в ту мить, коли вона занесла над ним ніж і схопив її за руку. «Что се твориши?» — запитав він дружину. Та відповіла, що хотіла помститися за смерть батька, за сина Ізяслава, котрого він не любить, і за своє розбите життя. Спочатку Володимир вирішує вбити Рогнеду, але потім зглянувся на неї та їх малолітнього сина. На нараді з боярами, яку скликав Володимир, щоб розповісти про підступність Рогнеди, великий князь прошає княгиню, а Ізяславу віддає Полоцьке князівство як спадщину матері: «И з сего непрерывно между внучаты Изяслави и Ярославли происходит вражда, и меч содержат голый, к войне приуготованный».

Можливо, що ці далекі від XII ст. події продовжували накладати відбиток на взаємини Полоцька з Києвом, але справжні причини ворожнечі були значно глибші. Полоцьк першим із удільних князівств намагався позбавитися політичної залежності від Києва і протягом багатьох років вів за це боротьбу.

Як главі держави Мстиславу довелося втручатися у «внутрішні» суперечки князів галицьких — Володимира і Ростислава. Під загрозою позбавлення князівського столу Володимир змушений був припинити ворожнечу з братом: «Более на брата воевать не смел, ведая, что Мстислав может его всего лишить».

Авторитет великого князя Мстислава визнавався незаперечним не лише на Русі, але й за її межами. Літопис сповіщає про один цікавий випадок, що стався близько 1129 року. Руські купці, повертаючись із Моравії, були пограбовані поляками. Довідавшись про це, Мстислав послав до Болеслава гінця з вимогою негайно відшкодувати збитки, а сам звелів готу-

вати війська до походу на Польщу. Болеслав через послів просив миру і обіцяв виплатити всі збитки, а надалі руських купців через польські землі проводити та охороняти. Мстислав погодився на пропозицію Болеслава, і конфлікт не переріс у військову сутичку.

На північно-західній околиці руських земель Мстиславу доводилось вести боротьбу з Литвою. Перший похід відбувся 1130 року. Мстислав, «разоря многи их жилисча, со многим полоном» повернувся до Новгороду. Розцінювати цей похід як намагання Мстислава підкорити Литву навряд чи можна, оскільки він не провадив колонізаційної політики. Певно, литовці турбували набігами Полоцьку землю, де на той час сидів син Мстислава Ізяслав, і її інтереси вимагали від великого київського князя провадити політику активної оборони¹.

Варто зауважити, що Мстислав досить уважно стежив і за ситуацією, яка складалася у північних землях Русі і зокрема в Новгороді, де сидів син великого князя Всеволод. Близько 1130 року він надсилав жалувану грамоту Юр'євському монастирю, в якій наказує сину Всеволоду віддати святому Георгію помістя з даниною. Жалувана грамота одному з багатих і впливових монастирів Новгороду мала на меті зміцнити позиції Всеволода, а отже й Мстислава у цьому північному місті Русі.

¹ Матеріали пізніших часів, зокрема XIV ст., засвідчують, що литовці мали певні претензії і до новгородських князів. Суперечки в основному виникали довкола соляних промислів, які були в руках новгородців. Боротьба литовців за частку в них довгий час була безуспішною і лише в XIV ст., про що ми довідуємось із торгових договорів Новгороду і Литви, новгородці здають литовцям в аренду дві соляні варниці.

Новий військовий похід проти Литви Мстислав здійснив наступного року. Литовці не наважились вступити у відкритий бій з руськими дружинами і, залишивши свої оселі, відійшли в ліси. В глибинних районах Литви Мстиславу вдалося захопити численних полонених. Не зустрівши опору литовців і захопившись пограбуванням їх міст і сіл, київське ополчення при поверненні на Русь відстало від полків Мстислава. Цим скористалися литовці і покарали надто легковажних воевод Мстислава. Частина полонених і майна була відбита ними.

Характерно, що це єдиний випадок за час великого князювання Мстислава, коли він ходив у військовий похід особисто, в усіх інших він посилав замість себе воевод або ж васальних князів. У поході на Литву взяли участь, крім синів Мстислава, Ольговичі і Всеволод Городенський.

У 1131 році за наказом Мстислава сини великого князя Всеволод, Ізяслав і Ростислав успішно здійснили військовий похід проти чудських племен, які спробували вийти з-під влади Києва, і наклали на них ще більшу данину.

Походами проти Литви та чудських племен Мстислав завершував політику зміцнення окраїн і державних рубежів Київської Русі.

Результатами своєї внутрішньої й зовнішньої політики Мстислав міг бути задоволений. У 1132 році Київська Русь не мала жодного князя, котрий би наважився виступити проти нього. Навіть володарі Полоцьких, Галицьких і Чернігівських земель корилися волі великого князя.

До нього як до глави держави нерідко звертаються удільні князі з проханням розсудити їх в тих чи інших конфліктах. У різних кінцях Київської Русі сиділи його брати, сини і племінники.

Правління Мстислава відзначалося тим же характером, що й правління його батька: таке ж авторитетне й владне ставлення до інших князів, як і за Мономаха; він закликав до походів не тільки братів, синів і племінників, але й князів інших династій; з непокірними жорстко розправлявся.

У Новгороді ім'я Мстислава стало загальним іменем любимого князя. Співчутливі і навіть захоплені спогади про нього київського літописця дають підстави твердити, що й у Києві він користувався всенародною любов'ю. Цьому сприяла також і будівельна діяльність Мстислава: за роки його князювання Київ збагачується комплексом споруд Федорівського монастиря (1129) і Андрієвською церквою Янчиного монастиря (1131), Успенською церквою (Богородиці Пирогощі), котру було зведено на подольському торгу.

На кінець правління Мстислава династія Мономаховичів досягла найбільшої могутності і на Русі не було сили, здатної суперничати з нею. На жаль, у подальшому представники Мономахового племені втрачуть монолітність і почнуть змагатися між собою за першість на Русі.

Все ширшими стають міжнародні зв'язки. Київська Русь часів Мстислава підтримувала дружні стосунки з більшістю європейських країн. Вони нерідко зміцнювались шлюбами дочок великого князя: зятями Мстислава були імператор візантійський, принци норвезький і датський, королевич угорський. Польща також не наважувалась вступати у конфлікт з Руссю. Щодо половців, то Мстислав продовжував політику

батька. На гіркому досвіді Святополка, який довгий час безуспішно намагався відвернути половецьку загрозу шляхом укладання мирних угод і навіть одружився на дочці половецького хана Тугоркана, руські князі пересвідчилися, що тільки силою зброї можна примусити половців поважати недоторканість державних рубежів Русі. За словами літопису, Мстислав успішно закінчив боротьбу з половцями і загнав їх за Дон, Волгу та Яїк.

Смерть Мстислава сталася 15 квітня 1132 року на 56 році життя. Деякі дослідники вважали, що якби Мстислав прожив стільки, скільки його батько (73 роки), то міг би забезпечити внутрішній спокій Русі на довгий час.

Тіло великого князя було поховане у Федорівському монастирі. Уже в прологах XIII ст. Мстислав зараховується до святих, а в київських і новгородських літописах його, як і Мономаха, називають великим. Сучасники гідно оцінили діяльність Мстислава.

Сей князь великий был честен и благоверен, славен в храбрости; возрастом мал, но лицом леп, власы краткие, кудрявы, и брада малая круглая; милостив ко всем, не сребролюбец, и служасчих ему верно пребогато награждал; о добром правлении и правосудии прилежал; был же любочестен и не мог обиды чести своей терпеть. Владел 8 лет и 3 месяца, всех лет жил 58.

В. М. Татищев

ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ

1097—1154

ДОКИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД

Ізяслав, за висловом літописця, *«благочестиваго корени благая отрасль»*, народився у Новгороді близько 1097 року від шлюбу Мстислава Великого і норвезької принцеси Христини. Християнське ім'я Ізяслава було Пантелеймон. Дитячі і юнацькі роки князя пройшли в Новгороді, де він, як і його батько, здобув освіту і виховання. Згодом разом із Мстиславом він переїжджає в Білгород, а потім — у Київ.

Вперше літопис показує тридцятирічного Ізяслава на бідному курському престолі, коли він разом з іншими князями Русі бере участь у відомому розгромі Полоцького князівства (1128). Через рік він сам стає полоцьким князем. У 1131 році Ізяслав з братами Всеволодом і Ростиславом за наказом Мстислава здійснює успішний похід проти чудських племен, після якого на них була накладена данина, а згодом бере участь у поході Мстислава на Литву.

У період князювання свого дядька Ярополка Володимировича (1132—1139) Ізяслав утягується в міжусобну боротьбу. Це йому коштує спочатку полоцького, а потім переяславського, туровського, дорогочинського столів. Лише з 1135 року Ізяслав зміцнює своє становище удільного князя, одержавши від Ярополка

багату Володимирську волость, яка аж до XIV ст. буде *«отчиною»* його нащадків. Певно, вже у цей час Ізяслав стає однією з найпомітніших і найвпливовіших політичних фігур Русі. Коли по смерті Ярополка київський стіл захопив Всеволод Ольгович (1140), він негайно, *«хотя мира»*, розпочав переговори саме з Ізяславом.

Щоправда, ні Ізяслав, ні інші представники Мономахового племені не мирилися із втратою ними Києва. Вони навіть задумали спільний похід на Всеволода, але так і не зуміли об'єднатися. Тим часом Всеволод вирішив за допомогою поляків (з якими він поріднився, видавши заміж свою дочку), галицьких князів і своїх братів заволодіти волостями усіх Момаховичів: *«самъ хатяше землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленська, а подъ Изяславомъ Володимера»*. Задум був гідний великого князя, але здійснити його у Всеволода не було можливостей. Військо, що пішло на Ізяслава, від Горинки повернуло назад, галицькі князі увійшли у стосунки з Ізяславом і також припинили військові дії. Певно, вони боялися, що розгром Ізяслава приведе до того, що Волинь об'єднається з Києвом, а це значно зміцнить позиції Всеволода. Лише поляки вступили у Володимирську волость, *«помогающе Всеволоду»*, але були відігнані Ізяславом.

Слідом за цими подіями Ізяслав і його дядько Вячеслав направили своїх послів до Всеволода *«съ рѣчьми, рядитися; Всеволодъ же не хотѣ учинити волю ихъ, и послѣдъ съдумавъ оже ему безъ нихъ нѣльзѣ быти, и давъ имъ прошение ихъ и крестъ к нимъ ѡлова»*. Як бачимо, переговори йшли не просто про примирення і збереження волостей — про це Ізяслав

не став би просити Всеволода, а про щось інше. Літопис не розкриває нам, у чому ж треба було радитись князям. Цілком ймовірно, що Ізяслав вимагав від Всеволода дати обіцянку передати по собі йому великокнязівський стіл. Не виключено, що вже тоді Ізяслав домовився з Вячеславом про спільне успадкування київського столу.

Очевидно, Всеволод погодився на вимогу Ізяслава, бо інакше неможливо пояснити, чому Ізяслав з його нестримним темпераментом лишався якщо не в дружніх, то принаймні в мирних відносинах із Всеволодом протягом всього часу його правління. Татищевський звід прямо говорить про обіцянку, котру Всеволод дав Ізяславу ще до того, як сам заволодів Києвом, а пізніше мотивував порушення її тим, що Ізяслав увійшов у зносини зі своїми стріями. Це навряд чи вірно, бо Ізяслав вороже поставився до Всеволода вже з самого початку. Довготривалий мир з Ізяславом, якого Всеволод, очевидно, вважав найнебезпечнішим своїм конкурентом, був куплений ним обіцянкою Києва. Ізяслав же, мабуть, відмовився від претензій на великокнязівський стіл за життя Всеволода.

Всі подальші взаємини Ізяслава з Всеволодом підтверджують справедливості таких припущень. У 1141 році Ізяслав Мстиславич шле листа до Києва своїй сестрі з проханням, щоб вона умовила Всеволода передати Новгород їх братові Святополку Мстиславичу. Всеволод і на цей раз не відмовляє Ізяславу. Ростислав Юрійович, якого новгородці незадовго перед тим запросили на стіл, був висланий, і в Новгороді знову закріплюються Мономаховичі.

У 1142 році, по смерті переяславського князя Андрія Володимировича, Всеволод, не дивлячись на обіцянку вручити цей стіл брату Святославу Ольговичу,

віддає його Вячеславу Володимировичу. Цей поступок Всеволода викликав роздратування його братів, і вони, заявивши, що *«ты намъ братъ стариший, оже ны не даси, а намъ самимъ о собѣ поискати»*, пішли на Переяслав *«ратью»*. Всеволод негайно послав Лазаря Саковського з печенегами на допомогу Вячеславу. Незабаром князь Ізяслав Мстиславич привів полки під Переяслав. У короткому бою Ольговичі були розбиті і розбіглися в *«города своя»*. Ізяслав увійшов у Чернігівську землю, повоював села по Десні і поблизу Чернігова і з великою честю повернувся до дому.

На початку 1143 року Вячеслав, побоюючись небезпечного сусідства з Ольговичами, віддає Переяслав Ізяславу, а сам знову переходить у Туровську волюсть. У Володимир Всеволод посилає свого сина Святополка. Рішення Всеволода знову викликає нарікання з боку Ольговичів, котрі закидають йому, що він водить дружбу з їх ворогами, *«осажалъся ими (Мономаховичами.— П. Т.) около, а намъ на безголовие и безъмъстье и собѣ»* і умовляють піти *«ратью»* на Мстиславичів; *«онъ же воли ихъ не учини»*.

У цьому епізоді, як гадають дослідники, знову помітна солідарність Ізяслава і Всеволода, що ґрунтувалася на певній важливій угоді, котра об'єднувала їх інтереси. Іншої угоди, аніж та, яку вони уклали близько 1140 року про успадкування Києва, між ними не було. На перший погляд важко пояснити і перехід Ізяслава в Переяслав, адже це порубіжне князівство, за межами якого починалися степи половців, було гірше Волині. Та, певно, Ізяслав пам'ятав, звідки прийшов на київський стіл його дід Володимир Мономах. Переяслав він розцінював як своєрідний трамплін до великокнязівської влади.

Зимою 1143 року Ізяслав здійснив дипломатичний вояж до Юрія в Суздаль, потім до братів Ростислава і Святополка в Смоленськ і Новгород. Очевидно, вже тоді Ізяслав почав згуртовувати сили Мономаховичів для наступної боротьби за Київ, яка неминуче мусила розпочатися по смерті Всеволода. З Юрієм йому не вдалося дійти згоди. В. М. Татищев описує цю поїздку Ізяслава в Суздаль: *«Ізяслав Мстиславич, исча способа к пресечению предприятия Всеволожа о великом княжении, но не имея сам силы довольной, ниже на стрья своего Вечеслава, слабости его ради, мог надеяться, разсудил с Юрием стрьем о том согласиться, и для того к нему поехал. Но как оба желали оное получить (великокнязівський стіл.— П. Т.), так, много имея преней, ничего не учинили».*

Отже, Юрій і Ізяслав розійшлися ворогами (пізніше через це на Русі проллється чимало крові). Переговори ж з братами були успішними. Перезимувавши у Новгороді, Ізяслав повертається до Переяслава. Активність Ізяслава, котрий тепер став безпосереднім сусідом Всеволода, змушує великого князя піти на зближення із своїми родичами. На весіллі сина Святослава (майбутнього героя «Слова о полку Ігоревім») і княжни полоцької Васильківни Всеволод запрошує усіх братів. Певно, десь у цей час він вирішує відступитися від ряду з Ізяславом і обіцяє Київ своєму брату Ігорю. Це також, як і зговор з Ізяславом, зберігається у глибокій таємниці.

Зовні Ізяслав і Всеволод продовжують старі добросусідські відносини. Так, у тому ж 1143 році князь Всеволод з київськими боярами гуляв у Переяславі в Ізяслава на весіллі його дочки, котру видавали заміж за князя полоцького Ростислава Борисовича. Не виключено, що це весілля поклато початок тій друж-

бі Ізяслава і київського боярства, котра згодом привела його на великокнязівський стіл.

У 1145 році Всеволод відкриває карти. Своє рішення передати престол брату Ігорю він оголошує боярам. Ті без особливого піднесення сприймають його. Більш того, тисяцький Гліб висловив сумнів щодо розумності подібного кроку великого князя. Він нагадує Всеволоду, що, як той добре знає, справжнім спадкоємцем на великокнязівському столі після Мстислава є його син Ізяслав. І якщо він довідається про намір Всеволода, то може піти на Київ і причинити велике розорення місту.

Скрита погроза Гліба не злякала Всеволода, а лише розгнівала. Назривав конфлікт між великим князем і боярами. Побачивши це, старійшина Лазар Сокольський (в інших місцях літопису — Саковський.— П. Т.), *«яко муж мудрый, ... разсудил, что ныне нет удобства оное пременить, но дать покой до времени удобнаго».* Він іде до Всеволода і заспокоює його, кажучи, що Гліб говорив з князем без ради усіх бояр.

Бояри, певно, бачили, що в Ізяслава Мстиславича ще недосить сил, щоб змагатися з Всеволодом, а тому вирішили чекати більш слушної нагоди. Очевидно, і покірність Ізяслава, така не характерна для його натури, пояснюється позицією київського боярства.

«Помирившись» з боярами, Всеволод скликає до Києва братів Ігоря і Святослава, а також Володимира Давидовича і Ізяслава Мстиславича і оголошує їм остаточне рішення: *«Володимиръ посадилъ Мъстислава сына своего по собѣ в Киевѣ, а Мъстиславъ Ярополка брата своего, а се я мольвлю: оже мя Богъ поиметь, то азъ по собѣ даю брату своему Игорю Киевъ».* Ізяслав Мстиславич, хоч і «много за-

мышлявши», також змушений був цілувати хрест Ігорю.

Відносини з Всеволодом відтепер стали холодними. Ізяслав під приводом хвороби не взяв участі у поході в Польщу, який організував Всеволод: «*А Ізяславъ Мстиславличъ разболѣся, не иде из Володимиря*». Якщо це не описка, то на 1145 рік Ізяслав зосередив у своїх руках Переяславське і Волинське князівства.

Чи брав участь Ізяслав у другому поході Всеволода на Володимира Галицького, точно не відомо: за Іпатієвським літописом, він брав участь у поході, за Суздальським — лишався дома. Зрештою, це не змінило справи: Ізяслав більше не підтримує заходів великого князя.

З останнього походу Всеволод повернувся дуже хворим. Почуваючи близький кінець, він знову скликає киян і говорить їм, що після нього князем київським буде Ігор. На вічі під Угорським кияни приносять присягу новому князю. Перед самою смертю Всеволод посилає свого зятя Володислава до Ізяслава Мстиславича і одержує від нього підтвердження клятви 1145 року.

По смерті Всеволода, яка сталася 1 серпня 1146 року, Ігор їде до Києва і, скликавши на Великому Ярославовому дворі бояр і своїх прихильників, як великий князь приймає від них присягу. Така квапливість Ігоря викликала протести з боку більшої частини киян, і вони збирають на Подолі нове віче. «*И пакы скупишася вси Кияне у Туровы божьниці, и послаша по Игоря, рекуче: «Княже! поѣди к намъ»*». Як бачимо, ролі помінялися. Тепер уже кияни (певно, боярська партія Ізяслава Мстиславича) викликають Ігоря на віче.

Ігор боявся сам вступити в переговори з киянами, а тому посилає брата Святослава. Кияни поставили вимогу, щоб тіуни покійного Всеволода Ратша і Турдор, котрі були судьями відповідно в Києві та Вишгороді і зовсім розорили міське населення, понесли за це покарання.

Святослав, а потім Ігор приймають цю вимогу, але не поспішають виконувати свою обіцянку. Кияни по закінченню віча самі почали розправлятися з ненависними їм тіунами і «*мечниками*». З великими труднощами Ігор за допомогою дружини Святослава «*народ утишилъ*».

Можна гадати, що віче і події, які сталися після нього, якщо й не надихалися боярами із партії Ізяслава Мстиславича, то відбувалися при їх мовчазній згоді. Після цих подій Ігор посилає гінця до Ізяслава і, як його брат Всеволод, знову хоче переконатись у вірності переяславського князя. Ігор надто захопився з'ясуванням ставлення до своєї великокнязівської особи з боку Ізяслава та київського боярства і замість енергійних дій, направлених на зміцнення свого становища, тільки те й робив, що приймав присяги боярства і сам клявся у вірності їм.

Ізяслав не тільки не прислав Ігорю підтвердження своєї вірності, але й затримав його послів. Він більше не може і не хоче миритися з тим, що на столі його діда і батька сидять Ольговичі.

Слідом за гінцем Ігоря до Переяслава прибувають послі від київського боярства і запрошують Ізяслава на київський стіл: «*Поиди, княже, къ намъ, хочемъ тебе*». Час Ізяслава пробив.

ПОХІД НА КИЇВ
І ПЕРШЕ УТВЕРДЖЕННЯ ІЗЯСЛАВА
НА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОМУ СТОЛІ

Ізяслав був готовий до походу на Київ і негайно виступив із Переяслава. Щоб надати своїм діям більш законного вигляду, він одержує у церкві св. Михаїла благословення єпископа Єфімія.

Похід Ізяслава на Київ був тріумфальним. Перейшовши Дніпро біля Заруба, князь зустрів послів від чорних клобуків¹ і мешканців всього Поросся, які сказали Ізяславу: *«Ты нашъ князь, а Ольговичъ не хочемъ; а поѣди вборзъ, а мы съ тобою»*.

Від Заруба Ізяслав повів полки до містечка Дернового, де його вже чекали сили чорних клобуків і Поросся. Сюди прийшли гінці від Білгорода і Василева і також вітали Ізяслава: *«Поиди, ты нашъ князь, а Ольговичъ не хочемъ»*. З цим же привітанням звернувшись до Ізяслава і *«отъ Киянъ мужи»*, які приїхали до Дернового зустрічати нового князя. Вони повідомили Ізяслава, що як тільки його військо підійде до столиці, київські полки перейдуть на його бік, *«где узримъ стягъ твой, ту и мы с тобою гатови есмь»*.

Отже, під прапором переяславського і волинського князя зібралися сили мало не усїєї південної Русі. У Ізяслава більше немає сумнівів щодо успіху. Адже перед громадською думкою він не виглядав клятвовід-

¹ Чорними клобуками в давньоруському літопису називалися кочові тюркські племена (печеніги, торки, берендеї, кової та інші), котрі з кінця XI ст. осіли в південних і південно-східних районах Київської Русі (Переяславщина, Поросся) і до 1240 р. перебували під владою київських князів. З часом вони сприйняли слов'янську мову, культуру і навіть релігію. Назва «чорні клобуки» («чорні шапки») походить від головного убору, який вони носили.

ступником, бо народ вважає захват київського столу династією Ольговичів незаконним. Ізяслава запросили до Києва, і він йде.

У цьому відношенні політична ситуація 1146 року нагадувала обстановку 1113 року, а дії Ізяслава в чомусь перегукуються з поведінкою його знаменитого діда Володимира Мономаха. Згадаймо, що Мономах вирішив зайняти київський стіл лише після повторного запрошення його київськими боярами. Ізяслав виступив із Переяслава після першого запрошення, але на шляху до Києва його ще два рази кликали на великокнязівський стіл.

Під Дерновим Ізяслав вважав себе майже коронованим великим князем і виступив з промовою перед полками. Він сказав, що не сперечався з Всеволодом про старшість, а поважав його як батька. *«А сей Игорь ни по чему отъемлет у меня отеческое и дедовское наследие, единственно надеясь на силу свою, но я, надеясь на мою правду и правосудие божеское, не смотря на малость войск моих, иду на него, ведая и надеясь, яко бог правому помосчник»*.

Між тим у Києві населення зовні виявляло покірність Ольговичам. Ігор послав за допомогою у Чернігів до Давидовичів, потім звелів прийти до нього київським тисяцьким Глібові і Івану Воїтишичу. Коли тисяцькі зайшли до князя, він звернувся до них із закликом, щоб вони з своїми військами служили йому вірно, як колись його брату Всеволоду. Певно, Ігор здогадувався про змову київського боярства, бо інакше навщо було б йому вимагати від воевод нового підтвердження вірності. Тисяцькі не перечили Ігорю, і він, заспокоений, відпустив їх. Із розмови з князем тисяцькі довідались, що до Києва поспішають Давидовичі на допомогу Ігорю. На нараді, що її зібрали Гліб

та Іван Воїтишич, бояри вирішують негайно попередити Ізяслава і посилають назустріч йому гінця.

13 липня загони Ізяслава підійшли до Києва і стали табором біля Надового озера в Шелвому борку. Назустріч Ізяславу вийшли полки Ігоря і київське ополчення. Останнє стало на правому фланзі поблизу Олегової могили дещо окремо від Ігоревих полків. Щось недобре відчув Ігор у діях ополчення, яке зовсім не готувалося до бою. Після того, як від Ізяслава прискакав на коні тисяцький із прапором до ополчення, Ігор зрозумів, що бояри його зрадили. Покликавши брата Святослава і небожа Святослава Всеволодовича, він звелів їм їхати у свої полки, а їх — Ігор показав рукою в бік ополчення, — хай бог розсудить. З такими ж словами князь звернувся і до воевод Гліба та Івана Воїтишича. Та краще б він не посилав їх у полки. Не встиг Ігор об'їхати свої війська перед вирішальною битвою, як два його полки на чолі з тисяцькими Глібом та Іваном поскакали до Жидівських воріт. Лишилися вірними тільки три полки: його, брата Святослава і небожів. «Занадто мало, — подумав Ігор, — Київ втрачено». У цей час він не міг і гадати, який трагічний кінець чекає на нього.

Війська Ігоря виступили проти Ізяслава. Між Надовим озером і Сухою Либеддю їх оточили, і почался січа. Скоро полки Ігоря відступили, а сам князь втік до Дніпра. У Дорогожицькому болоті загруз його кінь, і Ігор через хворі ноги так і лишився там, поки на четвертий день не був знайдений прихильниками Ізяслава. Святослав благополучно добрався до гирла Десни, а Святослав Всеволодович був схоплений в монастирі св. Ірини, де сховався після бою.

Одержавши перемогу, Ізяслав *«с великою славою і честю вѣха в Києвъ, и выишоа противу ему мно-*

жество народа, игумени съ черноризьци и попове всего города Киева в ризахъ».

Від Софії, де, очевидно, відбулося освячення на великокнязівський стіл, Ізяслав їде на Великий Ярославів двір і сідає на *«столь дѣда своего и отца своего».*

Першим заходом Ізяслава, спрямованим на зміцнення влади великого князя, була розправа з прибічниками чернігівських володарів. Двори дружини Ігоря і Всеволода були розгромлені, села пограбовані. За допомогу в оволодінні Києвом Ізяслав заплатив київським боярам і дружинникам майном чернігівської знаті. Саму ж знать: бояр Данила Великого, Георгія Прокоповича, Івора Георгієвича, онука Мирослава та інших було відпущено за викуп, а знайденого в Дорогожицькому болоті Ігоря спочатку заслано в монастир на Видубечах, а згодом закували і відвели до Переяслава, посадивши там в поруб. І лише Святослава Всеволодовича, небожа його Бужськ, Мерішив обласкати. Він навіть віддав йому міста, аби відволікти жибожжя, Котельницю і ще два міста, аби відволікти його від союзу з Святославом Ольговичем, котрий збирав проти Ізяслава коаліцію з Давидовичів.

Ізяслав заступив на престолі Ігоря в той час, коли міжусобна боротьба і змагання за першість на Русі загострюються: воеводи вмирили за своїх князів, князі — за столи.

Вже через деякий час Ізяслав Мстилавич змушений був вступити в конфлікт зі своїм дядькою Вячеславом, який, послуховавши бояр і *«не приложи чести ко Изяславу»*, виганяє Святослава Всеволодовича з даної йому Ізяславом волості і завойовує Володимир. Поступок свій він мотивував правом старшинства і тим, що колись ці міста у нього відібрав великий князь Всеволод.

Пізніше, зі слів самого Вячеслава, стануть зрозумілішими відносини, що склалися між Ізяславом і Вячеславом після утвердження Ізяслава на київському столі. Виявляється, перед походом на Київ Ізяслав вів переговори з Вячеславом і обіцяв йому великокнязівський стіл. Якщо врахувати всю складність політичної ситуації, котра передувала походу Ізяслава на Київ, у це можна повірити. Утвердившись на великокнязівському столі, Ізяслав не поспішав виконувати свою обіцянку, а престарілий Вячеслав занадто рано входить у роль великого князя.

Ми не знаємо, які мотиви змусили Ізяслава порушити слово (С. М. Соловйов вважав, що він зробив це під тиском київського боярства), але відомо, що дії Вячеслава розгнівали великого князя. Він посилав проти дядька брата Ростислава і небожа Святослава, котрі відвойовують у нього не тільки Волинь і міста, які одержав Святослав Всеволодович, але й захоплюють самого Вячеслава, виганяють його із Турова, а його прихильників єпископа Туровського Якима і посадника Жирослава Яванковича ув'язнюють. Туров і Туровське князівство Ізяслав віддає своєму синові Ярославу.

Через деякий час після утвердження Ізяслава на київському столі половці поспішили направити посольство, *«мира просяче»*. Окремі дослідники вважають, що половці могли побоюватись, що Ізяслав, змінивши на київському столі їх союзників Ольговичів, відновить політику свого діда і батька. Зайнятий внутрішніми справами, Ізяслав лише наступного літа уклав умову з половцями, що, до речі, не заважало половцям допомагати ворогам Ізяслава.

Святославу Ольговичу не вдалося зібрати війська північних князів. Давидовичі вважали більш надійним

стати на бік Ізяслава, щоб з його допомогою відібрати у Святослава Новгород-Сіверську землю. Після цього Святослав послав гінця до Юрія Долгорукого в Суздаль із словами: *«Брата ми Всеволода Богъ поялъ, а Игоря Изяславъ ялъ, а поиди в Рускую землю Киеву, милосердовавъ ми налъзи брата; а язъ ти сдъ, надъяся Бозъ и силъ животворящаго хреста, буди ти помощникъ»*. Він знав, що Юрій Долгорукий є найсерйознішим суперником Ізяслава, а тому пропонував йому свою допомогу в боротьбі за Київ. Юрій вважав, що в нього на Київ більше прав, ніж у Ізяслава, і не залишав надій на великокнязівський стіл, пропонувана ж допомога Святослава була досить доречною.

Коли Давидовичі разом із полком Мстислава Ізяславича — сина великого князя — обложили Новгород-Сіверський, Юрій Долгорукий вирушив на допомогу Святославу. Як тільки про похід Юрія стало відомо Ізяславу, він негайно послав гінця до рязанського князя Ростислава Ярославича з вимогою виступити проти Юрія, а сам їде до Новгород-Сіверського. Біля Козельська Юрій довідується, що його воює Ростислав. Юрій повертає назад, а частиність воює Ростислав. Юрій поспішає на військ на чолі з його сином Іванком поспішає на виручку Святославу. Скориставшись цим, союзники виганяють Святослава із його волості. Награбованими багатствами Ізяслав ділиться з Давидовичами, віддає їм Новгород-Сіверський, а в Курську садить свого сина Мстислава. Після цього переслідують Святослава лише Давидовичі, а Ізяслав їде до Києва.

Певно, по дорозі Ізяслав завітав до Переяслава, де йому передають прохання Ігоря про звільнення з порубу. Вірніше, це не прохання, а благання хворої, позбавленої життєвих сил людини. Навіть у переказі літописця, прихильника Ізяслава, у словах Ігоря

вчувається глибокий трагізм: «*И присла Игорь къ Изяславу, моляся и кланяяся, река тако: «Братъ! Се боленъ есми велми, а прошию у тебе пострижения, была бо ми мысль на пострижение еше въ княженъи своемъ, нынъ же у нужи, се и боленъ есмь велми и не чаю собъ живота».* Изяслав зглянувся на хворого Ігоря і звелів винести його із поруба. На восьмий день, коли Ігор трохи поправився, єпископ Єфім постриг його в ченці. Через деякий час Ігор прибуває до Києва і приймає схиму у Федорівському монастирі.

Тим часом справи в північних волостях Русі різко погіршилися. Святослав отримав нову підмогу від Юрія Долгорукого, і Давидовичі змушені були відступити. Ростислав Ярославович залишив Рязань і втік у половецькі степи. Від повного розгрому союзників Изяслава врятувала лише смерть сина Юрія Долгорукого, Іванка. Суздальські полки з тілом Іванка вирушили до Суздаля, а Святослав повернувся у верхів'я Оки і став у місті Лобінську.

Літом 1147 року Юрій Долгорукий разом із Святославом вирішують продовжити свій зимовий похід. За короткий час їх полки беруть міста Новгородського князівства — Новий Торг і Мсту, воюють і грабують Смоленську землю. Давидовичі, не дочекавшись підтримки від Изяслава, ввійшли у стосунки з Святославом і відмовилися від раніше захоплених земель.

СОБОР РУСЬКИХ ЄПІСКОПІВ І ОБРАННЯ НА МИТРОПОЛИЧУ КАФЕДРУ КЛИМА СМОЛЯТИЧА

Чому ж Изяслав не надіслав допомоги своїм союзникам влітку 1147 року? Прямих свідчень з цього приводу немає, але можна припустити з певною мірою

ймовірності, що він був зайнятий київськими справами: тут відбувалось знамените обрання митрополита Кліма собором єпископів.

Відомо, що руська церква не мала самостійності і перебувала під владою константинопольського патріарха, подібно до того, як це відбувалось в інших візантійських митрополіях. Митрополити призначалися патріархом (без попередніх узгоджень з київськими князями або руськими єпископами) із кандидатів, висунутих патріаршим собором. І лише у двох випадках митрополити були поставлені згідно з бажанням київського князя собором руських єпископів; вперше це було при Ярославі Мудрому, вдруге — при Изяславі.

Одні історики вбачають у даних фактах намагання досягнути більшої самостійності церкви і націоналізації її ієрархії, інші заперечують це, оскільки подібні випадки поодинокі, і, крім Ярослава Мудрого і Изяслава Мстиславича, ніхто з князів не намагався підтримати такий порядок заміщення митрополичих кафедр. Нам же здається, що більшість князів або не розуміла вигод самостійності руської церкви, або не надавала цьому належного значення. Стверджувати, що Ярослав і Изяслав не мали на меті введення порядку, за яким митрополитами мали бути руські, наряд чи справедливо. На жаль, ні один із названих князів не пережив поставленого ним митрополита, і ми не знаємо, чи продовжували б вони висувати на митрополичі кафедри власних кандидатів. Беручи до уваги ті труднощі, які довелось долати Изяславу при обранні Кліма, він надавав цьому виключного значення. Будучи неабияким державним діячем, Изяслав не міг не розуміти того, що заміщення київської митрополичої кафедри в Константинополі має значні незручності для руської церкви і держави, що митропо-

лити-греки, котрі нерідко навіть не знали руської мови, не могли принести Русі стільки користі, скільки митрополити із руських і, зрештою, що постійне призначення на Русь митрополитів-греків, здійснюване патріархом без участі руських князів, було образливим для них, тим більше, що це давало підстави візантійським імператорам впливати на справи Русі.

У 1145 році попередник Кліма митрополит Михаїл виїхав у Грецію, взявши з єпископів обіцянку не служити без нього в Софії. З приводу причин від'їзду митрополита Михаїла висловлювались різні думки, але найімовірнішим виглядає припущення про сутичці митрополита з великим київським князем Всеволодом Ольговичем. Пройшов деякий час, а митрополит Михаїл не повертався. Не надсилали з Константинополя й іншого митрополита. Можливо, патріарх і імператор хотіли цим якимось вплинути на київського князя, а може — що вірогідніше — їм було не до того. У 1146 році помер патріарх Михаїл Оксит, його наступник Козьма Аттік був зміщений, і майже протягом всього 1147 року патріарший престол залишався не зайнятим.

Скориставшись слушною нагодою, Ізяслав вирішує поставити руського митрополита. Він скликає у Київ єпископів і доводить їм переваги обрання митрополита з місцевих.

Новгородський єпископ Ніфонт і смоленський Мануїл були не згодні з цим. Вони зауважили, що єпископи взагалі не можуть ставити митрополита без патріарха і нагадали, що дали митрополиту Михаїлу слово не служити в Софії: *«Не есть того в законъ, яко ставити епископомъ митрополита безъ патріарха, но ставитъ патріархъ митрополита»*. Тоді єпископ чернігівський Онуфрій запропонував освятити митрополи-

та Кліма головою святого Климента, як греки освячують патріархів рукою святого Івана. Онуфрія підтримали єпископи переяславський, юр'євський, білгородський, володимирський, і Клим Смолятич став митрополитом Русі.

Обрання відбулося 27 липня 1147 року у день святого великомученика Пантелеймона і було своєрідним іменинним подарунком Ізяславу Мстиславичу.

Хто ж такий Клим і чому саме на ньому зупинив свій вибір великий князь Ізяслав? За свідченням придворного літописця великого князя Петра Бориславича, Клим Смолятич був постриженником Зарубського монастиря.

Сучасники дуже високо ставили освіченість Кліма, називаючи його філософом і книжником, *«якоже въ Руской земли не бьшетъ»*. Очевидно, слово «книжник», як вважають дослідники, означало не просто грамотну людину, а вченого, того, хто пише книжки.

З літературної спадщини Кліма Смоленського-лоса лише «Посланіє до Фоми, пресвітера Смоленського», що з'явилося як відповідь на закиди Фоми щодо «незаконного» вступу на митрополічу кафедру. Інші праці Кліма, котрі базувались на знанні античної філософії (про що свідчать слова Фоми), розцінювались як «еритичні» і, напевно, були знищені відразу ж по смерті їх автора.

Відаючи належне освіченості цього «книжника», вважаємо, що не вона була головною причиною обрання його руським митрополитом. Згадаймо, що й шлях самого Ізяслава до київського столу лежав через місто над Дніпром — Заруб. Чорноризець Клим Смолятич, напевно, був першим після переяславського єпископа Єфіма, хто визнав за Ізяславом право на великокнязівський стіл.

Проте обрання Кліма Смолятича митрополитом київським не сприяло державному спокою. Політичні вороги Ізяслава і їх єпископи, на чолі яких стояв Ніфонт Новгородський, звинуватили великого князя у порушенні церковних правил, оскільки Клим не одержав благословення і затвердження від патріарха. Бажаючи посилити і піднести роль руської церкви, Ізяслав не врахував сили традицій, якими століттями жила Русь.

Клим намагався задобрити єпископів, котрі не хотіли визнавати його митрополитом. Особливо бентежили його відносини з новгородським єпископом Ніфонтом, найавторитетнішим серед вищих духовних чинів Русі. Після більш як дворічних умовлянь Клим вирішив у 1149 році застосувати силу: при підтримці Ізяслава митрополит переводить Ніфонта до Києва і ув'язнює його в Печерському монастирі (правда, у тому ж році Києвом оволодів Юрій Долгорукий і випустив Ніфонта на волю).

У боротьбі з Климом Ніфонт користувався підтримкою константинопольського патріарха. У грамотах патріарх хвалив новгородського єпископа і навіть порівнював його з святими.

Розрив з Константинополем, про який, звичайно, ніхто й не думав на соборі єпископів, загрожував церковним розколом на Русі. Митрополит Клим так і не здобув загального визнання єпископів і князів. Він тримався лише силою Ізяслава, був другом його друзів і ворогом його ворогів. Цим пояснюється той факт, що митрополит всякий раз, коли Ізяслав зазнавав невдачі, змушений був разом з ним залишати столицю. Протягом 1149—1150 років він двічі тікав з Києва і двічі повертався до нього. Після другого повернення Клим Смолятич залишався на митрополичій кафедрі

майже п'ять років — до 1155 року, коли великим київським князем став Юрій Долгорукий.

Тут би й скінчити історію з Климом Смолятичем — другим руським митрополитом, але, оскільки літопис продовжує її, коротенько зупинимось на подальшій долі сподвижника головного героя цього нарису.

Після утвердження на київському столі Юрій запрошує із Константинополя митрополита. До Києва прибуває грек Костянтин I і розпочинає свою діяльність із заміни усіх священників, поставлених Климом, і прокляття померлого Ізяслава Мстиславича. Через деякий час священникам дозволили відправляти службу, але всі вони дали клятву відступитися від колишнього митрополита Кліма Смолятича. Проте недовго судилось Костянтину вершити церковні справи Русі. У 1157 році вмирає Юрій Долгорукий, і великокнязь-ським престолом заволодівають сини Ізяслава Мстиславича з тим, щоб передати його Ростиславу Смоленському — своєму дядькові. При першому ж вступі до Києва Ізяславичів митрополит Костянтин I змушений був залишити митрополичу резиденцію і втікти. Цікаво, що він не повертається до Константинополя, а селиться в Чернігові, певно, сподіваючись на швидке відновлення його в митрополичих правах. Невдачливий грек «прославився» на Русі своїм оригінальним заповітом. Згідно з ним єпископ чернігівський Антоній повинен був по смерті Костянтина викинути його тіло за межі міста на розтерзання собакам. Єпископ виконав це незвичайне побажання, але тим викликав пересуди. Святослав Всеволодович після наради з боярами звелів поховати останки невдахи-митрополита у Спаському соборі в Чернігові.

Пізніші письмові джерела повідомляють, що тіло митрополита лежало в полі не день, а три чи чотири,

протягом яких чернігівський князь посилав до київського за порадою, як поступити, і додають, що ці три чи чотири дні в Чернігові стояли світлі, а в Києві та інших місцях була страшена буря, сонце вкрили чорні хмари, земля тряслась, а люди від блискавок і грому падали на землю. Мстислав Ізяславич, котрий перебував тоді в Києві, почав каятись у своїй несправедливій злобі до покійного митрополита, а великий князь Ростислав наказав правити всенощні в усіх церквах. Звичайно, ця цікава історія ніщо інше, як пізніша вставка якогось прихильника візантійської церкви, проте вона свідчить про боротьбу, яка точилась довкола питання про зайняття митрополичої кафедри.

Заволодівши Києвом, Ізяславичі, особливо Мстислав, хотіли повернути на митрополичу кафедру Клима, але проти цього рішуче виступив Ростислав: *«Севы являю — не хочу Клима у митропольи видети, зане не взялъ благословения отъ святая Софии и патриарха»*. Ізяславичі ж не хотіли бачити митрополитом Костянтина, котрий прокляв їх батька. Протиріччя між дядьком і племінниками були вирішені у такий спосіб: не запрошувати ні Клима, ні Костянтина, а просити у патріарха нового митрополита.

Новий митрополит Федор прибув до Києва 1161 року і через рік чи два помер. За цей час Клима Смолятич за допомогою Ізяславичів зумів настільки ввійти в довір'я до великого князя Ростислава, що він направив у Константинополь слідом за звісткою про смерть Федора посольство з проханням призначити саме Клима законним митрополитом Русі. Але посольство Ростислава зустрілося в Олеш'ї з новим митрополитом Іоаном IV, котрий уже йшов із Греції, і повернулось до Києва, так і не виконавши своєї місії. Очевидно,

патріарх, довідавшись про зміну у настроях Ростислава, поспішив з призначенням нового митрополита, аби не дати зайняти кафедру Климові. Така поведінка патріарха не сподобалася Ростиславу, і він довго не хотів визнавати нового митрополита. Зрештою великий князь згодився прийняти митрополита, але, за В. М. Татіщевим, начебто сказав такі слова: *«Я сего митрополита за честь и любовь царскую ныне прииму, но впредь, ежели патриарх, без ведома и определения нашего противно правил святых апостол, в Русь митрополита поставит, не токмо не прииму, но и закон зделаем вечный избирать и поставлять епископам руским с повеления великого князя»*.

Якщо ці слова насправді належать Ростиславу, то прагнення Ізяслава Мстиславича мати на митрополичій кафедрі руського, принаймні серед Ізяславого роду, знайшло визнання і прихильність. Якою була подальша доля руського митрополита Клима Смолятича, де і коли він помер, літописи нічого не сповіщають.

ЗМОВА ДАВИДОВИЧІВ. ПОВСТАННЯ КИЯН І ВБИВСТВО ІГОРЯ

Поки Ізяслав займався церковними справами, його союзники Давидовичі вступили у змову із Святославом Ольговичем і Юрієм Долгоруким. Пообіцявши їм захопити Ізяслава, Давидовичі почали настійно просити в нього допомоги проти Святослава Ольговича і Юрія: *«Земля наша погибает, а ты не хочешь поити»*. Ізяслав, не підозрюючи про змову, наказує братові Ростиславу виступити з півночі із новгородцями і смолянами, а сам оголошує на вічі про похід з Києва. Киянам не сподобався союз Ізяслава з Давидовичами

проти Юрія Долгорукого, і вони відраджують великого князя від походу.

Важко сказати, чому віче не підтримало Ізяслава. Посилання на моральні зобов'язання перед Володимиром плем'ям навряд чи головна причина, адже потім кияни неодноразово і нерідко з великим успіхом воюватимуть проти Юрія. Можливо, бояри цього разу керувалися власними інтересами. Не виключено, що на вічі були присутні, головним чином, представники партії Юрія Долгорукого, яким і вдалось нав'язати своє рішення.

Але не так просто було примусити Ізяслава відмовитися від обіцяного ним Давидовичам походу. Будучи впевненим у своїй популярності, він закликає добровольців, на що згоди віча вже не вимагалось. Зібравши «множество вои», Ізяслав веде київське ополчення до Нежатіна (сучасне місто Ніжин), а потім до Русотіни. Звідти він посилає передовий загін на чолі з воеводою Глібом до Чернігова. Там Гліб довідується, що Ізяслав Давидович і Святослав Всеволодович готують замах на великого князя, «хотяче убити лєстью *Изяслава*». Підтвердження про змову Ольговичів і Давидовичів приносить Ізяславу і один із його чернігівських прихильників: «*Княже! не ходи оттоль никамо, вєдутъ тя лєстью, хотять убити, либо яти во Игоря мѣсто*».

Звістка про змову чернігівських князів змінила плани Ізяслава. Він повертається в Переяславську землю і звідти направляє грамоту чернігівським князям, у якій пише, що похід проти Юрія і Святослава Ольговича він здійснив, незважаючи на відсутність часу і всупереч боярським порадам, аби тільки не порушити своєї обіцянки. Далі він говорить про страшну звістку, котру одержав під самим Черніговом, і ви-

магає від Давидовичів пояснення, «*какая моя к тому вина есть*».

На запитання посла, чи й насправді вони мали на меті вбити Ізяслава, князі Володимир й Ізяслав Давидовичі, Святослав Всеволодович «*ничтоже могоша отвѣщати; толико съзръшася, и долго молчавше*». Потім князі попросили посла Ізяслава залишити їх і після довгої наради повідомили його, що вони й справді вступили в переговори з Святославом Ольговичем, але зробили це виключно із жалю за братом Ігорем.

Посол повернувся до Ізяслава і підтвердив звістку про зраду чернігівських князів. Тоді, щоб остаточно з'ясувати їхню позицію, Ізяслав знову направляє до Чернігова посла з наказом повернути хресні грамоти Давидовичам, якщо вони не виявлять згоди помиритися з Ізяславом. Давидовичі залишилися непохитними в своєму рішенні відступитися від великого князя, і тоді посол «*поверже имъ грамоты хрестьныя*».

Після цього Ізяслав посилає гінця до Ростислава в Смоленськ і сповіщає його про підступні плани Давидовичів, котрі порушили клятву і навіть хотіли вбити його — Ізяслава. Він радить Ростиславу залишити на півночі полки новгородців і смолян для відбиття можливого нападу Юрія, а самому йти до нього, Ізяслава.

До Києва, де в той час сидів брат Ізяслава Володимир, великий князь посилає двох знатних мужів, Добринку і Рагуїла, щоб розповісти про підступність Давидовичів.

Віче зібралося на дворі Софії. Першим виступив Володимир і об'явив киянам, що від брата прийшли послі, а з чим, про те вони самі розкажуть. Добринко зачитав звернення Ізяслава Мстиславича до киян: «*Цѣловалъ вы князь свой: язъ бяхъ вамъ явилъ, се*

думалъ есмъ со братомъ своимъ Ростиславомъ, и съ Володимиромъ, съ Изяславомъ Давыдовичема, пойти на стрья своего Гюргя, и вась есмъ собою вабилъ; и вы мнѣ есте река: и не можемъ на Володимире племя руки възнети на Гюргя, но оже на Ольговичи, хотя и с дѣтми идемъ с тобою. Се же вы являю: се Володимерь Давыдовичь и Изяславъ, и Всеволодичь Святославу Ольговичу, а къ Гюргеви ся послали, а надо мною леств учинили, хотѣли мя любо яти, любо убити про Игоря». Далі Ізяслав, щоб викликати більший гнів киян проти Ольговичів, відзначає, що чернігівські князі не тільки його хотіли вбити, але й їх. Він закликає всіях киян до походу на Чернігів.

Киян схвилювало звернення великого князя, і вони були готові виступити в похід. Потім один із Ізяславових прихильників сказав, що всі охоче підуть до князя, проте він закликав не допустити такого лиха, яке вчинилося при Ізяславі Ярославичі, коли злі люди звільнили із темниці Всеслава, посадили його на престол і тим велике розорення Києву нанесли. Тепер же Ігор — головний ворог нашого князя, і він не в темниці, а на волі. Якщо залишити його так і піти до Чернігова, то хто знає, що може трапитись. Треба спочатку усунути цю небезпеку, а потім вже й на Чернігів іти: «А убивше того (Ігоря.— П. Т.), к Чернигову поидемъ по своемъ князи». Всі закричали: «Убить Игоря должно». Почувши ці слова, Володимир Мстиславич жахнувся і звернувся до народу: «Того вы братъ мой не велѣлъ, Игоря блюдутъ сторожи». Проти вбивства Ігоря виступили митрополит Клима і тисяцький Лазор, та народна лавина вже ринула із софійського подвір'я до Федорівського монастиря.

Певно, такі дії не входили в розрахунки партії Ізяслава, а тому 15-річний Володимир, брат великого князя, кинувся на виручку Ігорю. Прискакавши до Софійських воріт і побачивши, що йому не вдасться проїхати через міст, Володимир повернув коня направо і мимо Глібового двору помчав до Михайлівських воріт. Тим часом Ігор вже довідався про задум киян і поспішив до Федорівського монастиря, сподіваючись, що він зможе врятуватися в «храмі божому». Але кияни, «яко звѣрье сверъпшии», увірвалися до церкви під час обідні і схопили Ігоря, порвавши на ньому мантию. Ігор звернувся до натовпу з словами, щоб не вбивали його як розбійника, адже не так давно і хрест йому цілували, але його ніхто не хотів слухати. Коли йому виводили Ігоря із монастиря, до воріт під'їхав Володимир. Ігор звернувся до нього: «Охъ, брате, закрив Игоря ведутьъ». Володимир зіскочив з коня, закрив Ігоря корзно¹ і просив не вбивати його. Та при вході до Мстиславового двору натовп знову накинувся на Ігоря. Почали бити і Володимира. На допомогу йому поспішив якийсь Михайло. Натовп обірвав на ньому золотий ланцюг і золоту гривну. Поки увага була прикута до Михайла, Володимир з Ігорем вбігли до Мстиславового двору і зачинили ворота. Розлючений Мстиславового двору і знову схопив Ігоря. Ще жінатовп виламав ворота і знову схопив Ігоря. Ще жінатовп тягнули його за ноги з Мстиславового двору через Бабин торжок на княжий двір, «ругающеся царському і священому тѣлу». На княжому дворі, де всього 12 днів довелося прокнязювати Ігорю, його добили.

Тіло Ігоря повезли на Поділ на Торговище і там «повергоша поруганью». Володимир послав тисяцького

¹ Корзно — плащ.

і звелів поховати Ігоря. Його поклали в церкві св. Михаїла, а наступного дня за наказом митрополита ігумен Федорівського монастиря Онаній відспівав над Ігорем *«обычныя песни»* і відвіз в монастир св. Семіона. Так закінчилося життя Ігоря Ольговича.

Чи причетний до цих подій Ізяслав? Якою мірою він повинен у смерті Ігоря і чи знав він про можливість такого трагічного кінця? Питання ці ще з часів Татищева хвилюють дослідників, але однозначної відповіді їй досі не маємо: адже літописець Ізяслава Петро Бориславич зробив все, що міг, аби обілити свого князя. І все ж, гадаємо, тінь вбивства Ігоря падає й на Ізяслава. Адже його заклик до киян і інсценувана промова одного з прихильників були ні чим іншим, як підбурюванням проти Ольговичів. Пояснення Володимира, що Ізяслав лише хотів ув'язнити Ігоря в темниці, навряд чи щире. Відомо, що саме з темниці кияни випустили 1068 року Всеслава і проголосили його великим князем. Отже, вже згадка про цей факт повинна була наштовхнути киян на думку, що Ігор може бути небезпечним і в темниці. Звичайно, в убивстві Ігоря зіграла свою роль і та обставина, що в Києві не любили Ольговичів.

Із літопису можна зробити висновок, що Ізяслав, дізнавшись про змову Ольговичів, можливо під час першого вибуху обурення, натякнув своїм прибічникам про бажаність усунення Ігоря. Знаючи, що братовбивство на Русі ніколи не сприятиме укріпленню авторитету, хоч і позбавить його від претендента на великокнязівський стіл, робить це хитро і продумано, внаслідок чого і з'явилась прозора історична паралель.

Виступ киян проти Ігоря іноді розцінюють як антифеодалне повстання, насправді ж воно таким не було.

У боротьбі за владу князі часто прибирали з дороги своїх суперників, а робилось це руками простого люду.

Після вбивства Ігоря Володимир негайно послав до брата звістку про все, що трапилось. Ізяслав стояв тоді з військом у верхів'ї Супою. Почувши такі вісті він, за свідченням В. М. Татищева, *«вельми опечалився и плакал, разсуждая, что сие убивство все ему в вину причитать будут»*. Бояри і воеводи заспокоювали Ізяслава, що всі знають про його непричетність до вбивства Ігоря *«и сим едва его печаль умалили»*.

Про вбивство Ігоря скоро стало відомо і в Чернігові. Давидовичі негайно повідомили про це Святослава Ольговича. Останній збирає всіх своїх вельмож в Курську і розповідає їм про вбивство брата, закликаючи до походу проти Києва. І тут Святослав Ольгович зіткнувся з такими ж труднощами, як і незадовго перед тим Ізяслав Мстиславич. Старійшини Курська, де не так давно князував Ізяслав, не тільки відмовилися брати участь в поході Святослава проти Києва, але й порадили йому взагалі припинити війну проти роду Володимирового. Не одержавши підтримки курян, Святослав Ольгович і його небіж Святослав Всеволодович не наважились виступити.

Тим часом до Ізяслава прийшло київське ополчення на чолі з братом Володимиром. Тоді ж він одержав звістку від Ростислава Смоленського, що той іде до нього з військом, руйнуючи по дорозі чернігівські міста, і просить Ізяслава дочекатись його: *«Сожди мене, язъ ти есмь еде Любець пожеглъ, и много воевалъ, и зла есмь Олговичемъ много створилъ»*. Біля Чорної могили всі сили Ізяслава з'єдналися.

На нараді, де були присутні князі, бояри і воеводи, Ізяслав приймає рішення негайно виступити проти

Святослава Ольговича, котрий стояв з військом на Сулі і готувався до нападу на Ізяслава.

Напередодні битви коаліція Ольговичів почала розпадатись: спочатку їх залишила більша частина половців, потім знялись полки Володимира і Ізяслава Давидовичів, Святослава Всеволодовича, останньою відступила до Курська дружина Святослава Ольговича.

Ізяслав, взявши міста Всеволож, Уненеж, Бохмач, Біловежу, повернувся до Києва і розпустив полки, але розуміючи, що сили Ольговичів не розгромлені, закликав усіх зібратись знову, як тільки замерзнуть ріки: *«Доспѣвайте вси, доколь рѣкы ся установять, поидемъ же к Чернигову»*.

Зимою Ізяслав пішов на Ольговичів сам із угорськими полками (Ростислав мав виступити проти Юрія). Противники не наважилися дати бій великому князю, і Ізяслав спустошив околицю Чернігова, потім Любеч.

Юрій Долгорукий так і не виступив на підтримку своїх союзників, знаючи, що як тільки він з суздальськими полками відійде до Чернігова, його землязнає нападу Ростислава Смоленського. Ольговичі були роздратовані поведінкою Юрія і заявили йому, що вони не можуть одні воювати з Ізяславом. Після цього чернігівські князі споряджають посольство до великого князя і просять миру. Порадившись з Ростиславом Смоленським, Ізяслав дав згоду на мир з Ольговичами, які поклялися *«ворожду про Игоря отложити, а Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ»*. Цей союз потім був скріплений шлюбом племінника Ізяслава Романа Ростиславовича з дочкою Святослава Ольговича. Так спільники Юрія Долгорукого стали союзниками Ізяслава.

З'їзд князів в Острі. Підготовка до війни з Юрієм Долгоруким

Восени Ізяслав скликає усіх князів в Остер на з'їзд. Тут зібралися його син Мстислав, Володимир і Ізяслав Давидовичі. Тільки Ольговичі не з'явилися, хоч і передали через Давидовичів свою згоду взяти участь в поході проти Юрія Долгорукого. В Острі був і старший син Юрія Ростислав. За літописом, Ростислав посварився з батьком і прийшов до Ізяслава просити волості в Руській землі. Великий князь, підкресливши, що сьогодні війн відповідає за весь рід Володимира, дає Ростиславу Божський, Межибожжя, Котельницю і ще двоє міст. Певно, Ізяслав розумів нещирість свого двоюрідного брата, але, виконуючи роль глави держави, все ж наділив його землями подалі від Києва. До речі, саме тими землями, котрі перед цим були в руках Святослава Всеволодовича. Коли ж молодий Ольгович зрадив Ізяслава, великий князь відібрав волость назад. Через рік це саме трапилось з Ростиславом. Звинувачений у змові проти великого князя Ізяслава, він був позбавлений наділу і без суду, якого просив Ростислав, з позором відправлений до батька в Суздаль.

Мета перебування Ростислава на Київщині була цілком певною: він вербував Юрія прибічників. Очевидно, Юрій Долгорукий все ж розумів, що без підтримки київського боярства йому не досягти «золотого столу». По прибутті до батька Ростислав заявив, що Юрія хоче вся Руська земля і всі чорні клобуки. Звичайно, це було перебільшенням. Проте в тому, що Ростиславу вдалося все ж створити на Русі партію Юрія Долгорукого, також не доводиться сумніватись...

На кінець 1147 — початок 1148 років вплив великого князя київського поширився майже на всі руські землі: Волинь і Київ були в його руках, у Новгороді сидів син Ярослав, в Смоленську — брат Ростислав, в Переяславі — син Мстислав; Давидовичі і Ольговичі (Чернігів і Новгород-Сіверський) також перебували у княжій волі, частину західних наділів Ізяслав віддав Ростиславу Юрійовичу.

Авторитет великого князя настільки зріс, що його нерідко називають царем: коли сили Ізяслава і Ростислава перед виступом на Юрія зішлись під Смоленськом, то Ізяслав *«де дари Ростиславу от Руськихъ земле и отъ всихъ царськихъ земель»*. Пізніше навіть постійний супротивник Ізяслава Юрій Долгорукий в грамоті до великого князя скаже: *«Се, брате, на мя еси приходилъ и землю повоевалъ, и старъшинство дѣля земля и крестьянъ дѣля, не пролейтъ крови хрестьянскихъ, но дай ми Переяславль, а ты съди царствуя в Киевѣ»*.

Та повернемось до остерського рішення про виступ всіх князів проти Юрія Долгорукого. За ним сили киян, новгородців і смолян мали виступити в Суздальську землю з півночі, з верхів'їв Волги; одночасово чернігівські та новгород-сіверські полки повинні були перейти рубежі Суздальського князівства з південного заходу. Ізяслав залишив у Києві свого брата Володимир, в Переяславі — сина Мстислава, послав до Бужська Ростислава Юрійовича охороняти західні рубежі, а сам з полками вирушив до Смоленська. Командування всіма з'єднаними силами він доручає брату Ростиславу і наказує йому прямувати до берегів Волги. Сам же з невеликою дружиною йде до Новгорода,

де князував його син Ярослав, щоб з новгородськими полками виступити в похід проти Юрія.

З радістю зустрічали новгородці великого князя. Натовп проводжав його до міських воріт, де стояв Ярослав з боярами. На честь Ізяслава в недільний день на княжому дворі пригостили всіх — від малого до великого.

Наступного дня Ізяслав послав на Ярослава двір і звелів дзвонити на віче. Зібрались новгородці і псковичі. Перед ними Ізяслав виголосив коротку, але сильну промову: *«Се, братъе, сынъ, мой и вы прислалися есте ко мнѣ, оже вы обидите стрый мой Георги, на нь есмь пришелъ съмо, оставя Рускую землю, вастъ дѣля есмь пришелъ съмо, оставя Рускую землю, вастъ дѣля и вашихъ дѣля обидѣ; а гадайте на нь, братъе, как на нь поити, а любо с нимъ миръ вѣземъ, паки ли с нимъ ратью кончаими»*. Новгородці вирішують піти в похід на Юрія: *«Ты нашъ князь, ты нашъ Володимиръ, ты нашъ Мъстиславъ! ради с тобою идемъ своихъ дѣля обидѣ»*.

До гирла Медведиці, де мали зібратися всі сили Ізяслава, новгородські, псковські і карельські дружини на чолі з великим князем прийшли на чотири дні раніше, ніж полки київські і смоленські, які вів на Волгу Ростислав.

ВІЙНА З ЮРИЄМ ДОЛГОРУКИМ

З'єднані сили Ізяслава вирушили вниз по обох берегах Волги і почали палити міста та села Суздальської землі. Дійшовши до гирла Мологи, Ізяслав довідався, що його чернігівські і новгород-сіверські союзники не поспішають виступати проти Юрія, а че-

кають, чим скінчиться похід: «*И ту приде к нима вѣсть, оже Володимиръ Давидовичъ и Святославъ Ольговичъ стоита въ своихъ Вятичѣхъ, ожидаюча и зряча, что ся тамо учинитъ межю Гюргемъ и Изяславомъ*». Изяслав з Ростиславом вирішують, що в них і без Ольговичів вистачить сили розгромити Юрія, і продовжують наступ. Від гирла Мологи війська Изяслава прямують до міста Ярослава. Від повного розгрому Юрія врятовує весняна розпутиця: «*И в то время уже бысть тепло, бяшетъ бо уже Вербнонь недѣли, и бысть вода по Волзь и по Молозь по чрьво коневи на леду*».

Повоювавши Ярославську землю і захопивши багато полонених, Изяслав вирішує зупинитись на цьому. Ростислав з своїми полками і київською дружиною йде до Смоленська, а Изяслав веде новгородців, псковичів і карелів до Новгорода.

Повернувшись на початку літа 1149 року до Києва, Изяслав знову змушений готуватися до війни з Юрієм. Ініціатором цього разу був Юрій, який мотивував свої претензії до Изяслава тим, що великий князь не дав йому частини в Руській (Київській.— П. Т.) землі. Безперечно, не останню роль у поведінці Юрія відіграло бажання помститися за честь сина. Перед походом суздальський князь заявляє: «*Любо соромъ слою и земли своей мѣщу, любо честь свою налъзу, паки ли голову свою слою*». Про підготування Юрія до походу на Київ Изяслава повідомили Давидовичі, певно, щоб спокутувати перед ним свої провини. Изяслав негайно шле гінців до Давидовичів і Святослава Ольговича і вимагає дати дружину для боротьби з Юрієм. Давидовичі погоджуються з пропозицією великого князя, а Святослав Ольгович, затримавши послів Изяслава на тиждень, починає переговори з Юрієм, а згодом вступає з ним в союз. Разом з Юрієм Святослав

Ольгович намагається привернути на свій бік і Давидовичів, але ті не наважуються порушити мирну угоду з Изяславом.

Юрій Долгорукий з об'єднаними силами, де були й полки його постійних союзників половців, пішов на Русь. Святослав Ольгович, котрий вбачав в Изяславі вбивцю свого брата зрадів можливості помститися. Навіть мир, що був укладений у чернігівському храмі, і шлюб дочки з сином Ростислава Смоленського не могли зупинити його; помсту за брата він вважав своїм священним обов'язком.

Біля Білої Вежі Юрій зупинив війська і довго стояв табором, певно, в надії, що вже сам факт його походу на Русь налякає Изяслава. Але нічого подібного не трапилось. Великий князь зібрав військо і виступив проти Юрія. Перед походом у відповідь на прохання бояр укласти мир з суздальським князем Изяслав заявив, що він віддав би будь-яку волость, якби Юрій прийшов один з дітьми своїми, але з ним варвари-половці і вороги його (великого князя.— П. Т.) Ольговичі, і він не може з ними миритися. Небажання київського ополчення, і, можливо, бояр вступити у бій з Юрієм мало подати Изяславу перший тривожний сигнал, проте він не надав цьому ніякого значення.

З Білої Вежі Юрій іде до Переяслава, та, як і раніше, не поспішає, зупинившись спочатку на річці Супої, а потім у Стрякові¹. Лише передові загони лучників підійшли до Переяслава, але були відбиті стрілками Изяслава. На четвертий день Юрій виступив із Стрякова, пройшов близько Переяслава і знову зупи-

¹ Очевидно, сучасне с. Строчкова, що за 10—12 км від м. Переяслав-Хмельницького.

нився, на цей раз поблизу Янчиного села¹. Не наважуючись вступати в бій, він розпочинає переговори з Ізяславом, погоджуючись не претендувати на Київ, і лише вимагаючи для свого сина Переяслав. Ізяслав затримав послів Юрія: він не міг повірити у щирість слів суздальського князя; адже той просив у нього не який-небудь стіл, а переяславський, котрий в усі часи і всіма князями (в тому числі і самим Ізяславом три роки тому) розцінювався як трамплін на київський престол.

Наступного дня, відслухавши обідню в храмі св. Михаїла, Ізяслав виводить полки за фортецю і ставить на Оболоні. Переяславці, очевидно, були непевні щодо успішного закінчення битви і роблять спробу відвернути загрозу від свого міста. Єпископ Єфімій із сльозами на очах умовляє Ізяслава помириться із стрием, та князь залишається байдужим і до цього прохання, «*надеяся на множество вой*». Цю чергову помилку Ізяслав мав можливість виправити на військовій нараді князів перед боєм з Юрієм, але тут голоси поділились: одні радили не поспішати з боєм у надії, що Юрій відступить першим, інші наполягали на негайних військових діях — і Ізяслав приєднався до останніх.

Поведінка Ізяслава, розумного політика і талановитого воєначальника, принаймні викликає здивування. Від самого Києва він вислуховує поради вступити в мирні переговори з Юрієм і жодної не бере до уваги. Ми не знаємо, чим мотивували свої поради бояри і єпископ Єфімій (в даному випадку це не так важливо), але факт небажання військової сутички з Юрієм

¹ Очевидно, сучасне с. Яненки, що за 20—21 км від м. Переяслав-Хмельницького.

повинен був насторожити Ізяслава. Відмовившись від переговорів і не задовольнивши прохання Юрія про передачу йому Переяслава, Ізяслав практично позбавив себе Києва. Адже за відсутності серед воевод, київських і переяславських ополченців упевненості в успіху важко було розраховувати на перемогу над Юрієм.

На третій день Ізяслав перейшов Трубіж і, не дійшовши високого корінного берега, розташував свої полки на лузі, навпроти Кузнечних воріт. Опівдні від Янчиного села почали надходити передові загоны Юрія. Ізяслав вирішує вступити в бій на полі, де знаходився Красний двір переяславських князів. Полки Юрія перейшли вал і зупинились проти військ Ізяслава на відстані лучного пострілу. Так і простояли противники до самого вечора, обмежившись лише перестрілкою авангардних загонів кінноти. Надвечір Юрій, щоб виманути Ізяслава із зручних позицій, почав відступати, але побачивши, що Ізяслав виступив слідом за ним, знову повернув полки фронтом проти його війська. Почалась битва — «*и бысть съча зла межю ими*» — кровопролитна і нещаслива для Ізяслава Мстиславича. Першими відступили чорні клобуки. Потім Ізяслав Давидович, а далі і київські полки. Побачивши, що верх одержує Юрій, зраджують великого князя й переяславці, які не хотіли бачити свого місто розореним і спаленим.

Ізяслав Мстиславич пробився із рештками дружини крізь полки Святослава Ольговича і Юрія, переправився під Каневом через Дніпро і вже на третій день прибув до Києва. Поразка під Переяславом була особливо нищівною; значну частину Ізяславової дружини й київського ополчення захоплено в полон, чи мало перебито. Київ лишився військової сили.

ЮРИЙ ДОЛГОРУКИЙ —
ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИІВСЬКИЙ

По прибутті до Києва Ізяслав негайно скликає віче і звертається до народу з запитанням, чи можуть вони витримати облогу міста і битися за нього. Кияни відповіли, що батьки, сини і брати їх лежать на полі бою, а інші в полоні або без зброї, і захищати Київ нікому. Вони радять Ізяславу і Ростиславу, аби не піддавати столицю пограбуванню, відійти на деякий час у свої волості. Коли ж Ізяслав збере сили і знову прибуде до Києва, вони охоче перейдуть на його бік.

Важко сказати, чи так вже й нікому було захищати місто, чи кияни не могли простити Ізяславу поразку під Переяславом, якої він «добився» всупереч їх порадам. Більше вони не хотіли ризикувати, і Ізяслав змушений був виконати бажання киян. Взявши жінку з дітьми і митрополита Кліма, він іде у Володимир.

Після своєї перемоги, ранком наступного дня, Юрій урочисто ввійшов у Переяслав, а через три дні був у Києві. Літопис стримано описує зайняття Юрієм великокнязівського столу, хоча й вставляє традиційну фразу про радість киян.

Наступні дії Юрія свідчили про його серйозні наміри надовго залишитись у Києві. Він роздає волості своїм прихильникам і родичам: Святославу Ольговичу — Курськ, Посеймя, Сновськ, Слуцьк; сином Ростиславу — Переяслав, Андрію — Вишгород, Борису — Білгород, Глібу — Канев, Василька лишає в Суздалі. Шлюби дочок з сином Святослава Ольговича Олегом і спадкоємцем галицького столу Ярославом мають забезпечити Юрію сильних союзників. Останній шлюб був особливо важливим для Юрія, оскільки з цього часу галицький князь Володимир стає його незмінним співником у боротьбі з Ізяславом.

Ізяслав вважав утвердження Юрія тимчасовим і почав збирати сили. З Володимира він відправляє послів до родичів — угорського короля Гейзи II, що був одружений з його молодшою сестрою Єфросиньєю, польського князя Болеслава Кудрявого, чоловіка дочки Всеволода Мстиславича і чеського князя Владислава, котрий приходився Ізяславу сватом по жінці Святополка Мстиславича, моравській княжні. Всі обіцяють йому допомогу.

Відновлює Ізяслав переговори й з своїм дядьком — Вячеславом, вимагаючи, щоб той висловив свої претензії щодо прав на Київ. У випадку відмови Ізяслав погрожує спаленням і розоренням його волості. Такий хід Ізяслава мав вибити з рук Юрія єдиний козир — старшість, адже Вячеслав, за його власними словами, був уже бородастий, коли народився Юрій, а отже і мав більше прав на Київ. Слабохарактерний Вячеслав однаково боявся і Ізяслава і Юрія, але в даному разі все ж надав перевагу Юрію, котрий підходив із своїми полками до Пересопниці.

Ізяслав із союзними силами виступив із Володимира і пішов до Луцька. Під час триденного перепо-чинку угорці і поляки довідуються, що на боці Юрія і Вячеслава виступив Володимир Галицький і вже підійшов до Шумська. Не сподіваючись на легку перемогу над такими сильними противниками, союзники Ізяслава без бою відступають до Чемерина, звідки направляють до Юрія послів з проханням припинити хід проти Ізяслава. «Ізяславу же бысть велми не любо», але керувати ходом подій він вже не міг.

Союзники шлюють до Юрія посольство, яке передає вимоги Ізяслава залишити за ним Володимирське і Луцьке князівства і Новгород Великий з усіма даня-

ми. Посли Юрія і Вячеслава відповідають, що вони самі знайдуть з Ізяславом спільну мову: *«Богъ помози зятю нашему Болеславу, и сынови нашему Индриховъ, оже межи нами добра хочете; но обаче оже ны ся велите мирити, то не стойте на нашей земли, а жизни нашея ни селъ нашихъ не губите, но ать Изяславъ поидеть въ свой Володимирь, а вы въ свою землю поидите; а въ ся съ своимъ братомъ и сыномъ Изяславомъ сами въдеимы».*

Вболівання за те, аби у внутрішні справи Русі не вмішувались іноземці, здається особливо фальшивим в устах Юрія, котрий не здійснив жодного (великого і малого) походу на Ізяслава без допомоги половців, а кожен їх прихід на Русь супроводжувався пограбуваннями міст і сіл.

Союзники Ізяслава повірили у щирість слів Юрія і залишили руські землі. Ізяслав повернувся до Володимира, хоч, звичайно, й не примирився з втратою Києва. Свої теперішні претензії він вважав мінімальними — тимчасовою поступкою поки що сильнішому Юрію. Проте, як скоро з'ясувалось, і ці скромні вимоги Ізяслава Юрій не збирався задовольнити. Ще не сіла на землю курява за полками угорців і поляків, як Юрій заявив: *«выжену Изяслава, а волость его всю переиму».* Зібравши сили, він разом з Вячеславом іде до Луцька, де в цей час сидів брат Ізяслава Володимир. Після короткої, але жорстокої битви, в якій мало не загинув син Юрія Андрій, Володимир Мстиславич відступив у місто, а полки Юрія обложили його. Шість тижнів тривала безуспішна облога Луцька. Ізяслав зібрав сили і хотів піти брату на підмогу, але в цей час посередником у боротьбі Ізяслава з Юрієм несподівано виступив Володимир Галицький. Йому вдалося примирити недавніх ворогів. За укладеним рядом

Юрій зобов'язався повернути Ізяславу все пограбоване в його землях майно, а Ізяслав «відмовлявся» від Києва. Жодна з «високих сторін» не виконала умов угоди.

Повернувшись до Києва, Юрій запросив на великокнязівський стіл Вячеслава. Той поспішає до Києва, але Юрій під тиском бояр (а в даному разі надто тиснути не довелось) змінює своє рішення і замість «стольного града» віддає Вячеславу Вишгород.

ПОВЕРНЕННЯ І НОВА ВТРАТА КИЄВА ІЗЯСЛАВОМ

У цей час Ізяслав готувався до походу на Київ. Він заявив, що оскільки Юрій і Вячеслав не захотіли виконати умов миру, то й він не лишиться в боргу. Спішно, з невеликими загонами, він виступає з Луцька до Пересопниці. В короткому бою розбиває війська сина Юрія Гліба, виводить його з Пересопниці і відсилає до батька. Сам же йде в район чорних клобуків, які з радістю зустріли його. При підході Ізяслава Юрій тікає з Києва і сідає з сином в Острі. Скориставшись цим, Вячеслав займає великокнязівську резиденцію. На наказ Ізяслава негайно залишити Київ він відповів: *«Аче ти мя убити, сыну, на семъ мѣстѣ, а убий, а азъ не ъду».*

Коли Ізяслав з своїми дружинами і киянами в'їхав на Великий Ярославів двір, Вячеслав «сѣдѣше на съвѣнници». Бояри пропонують розгромити полк Вячеслава, а його самого вбити, але Ізяслав знову повторює свою вимогу, щоб Вячеслав відбув до Вишгорода і звідти вів переговори з Ізяславом. Вячеслав на цей раз погоджується, а Ізяслав вдруге займає київський стіл.

Юрій в Острі готувався до боротьби за Київ. На допомогу він запросив Володимира Галицького і половців. Можливо, для того щоб відвернути напад Долгорукого, Ізяслав відновлює переговори з Вячеславом. Він сам йде до Вишгорода і погоджується визнати свого безталанного дядю київським князем. Останній довго відмовляється, боячись Юрія, але зрештою дає згоду. Їх договір літопис засвідчив такими словами: *«Ізяславу имати отцемъ Вячеслава, а Вячеславу имети сыномъ Ізяслава»*.

Поки Ізяслав умовляв Вячеслава, до Києва підійшли полки Володимира Галицького. Часу для організації оборони столиці Русі було обмаль, і Ізяслав на чолі київського ополчення, чорних клобуків, загонів угорців і поляків виступає назустріч Володимирі, котрий був уже на Стугні.

Війська Ізяслава і Володимира зустрілися на Перепетовому полі. Почалась стрілянина через ріку. Чорні клобуки злякалися сил Володимира і почали умовляти Ізяслава не вступати у бій: *«Княже! сила его велика, а у тебе мало оружины, да же не перейдетъ на ны чересъ рьку, не погуби насъ, ни самъ не погыни; но ты нашъ князь, коли селень будеши, а мы с тобою, а нынъ не твое веремя, поѣди прочь»*. Гордий Ізяслав вважав за краще вмерти, аніж залишити поле бою переможеним. Він звернувся до полків з запальною промовою, яку закінчив словами: *«Луче, братъе, измръмъ сѣе, нежели сѣе соромъ въземъ на ся»*. Проте, заклик цей не знайшов відклику. Кияни, а за ними і чорні клобуки, почали відступати. Тільки дружина Ізяслава та невеликі загони угорців і поляків лишилися на місці, але вступати з ними в бій було безглуздо. У розпачі Ізяслав вигукнув: *«Невже ж одні угри і ляхи будуть моїми захисниками?»* — і повернув коня.

Відступ дозволив Ізяславу зберегти більшу частину дружини, з якою він і повернувся до Києва.

Не було сумніву, що Ізяслав програв не лише битву, але й Київ. З півдня до столиці поспішав Володимир, а з північного сходу — Юрій, сили якого вже стояли за Дніпром. На вечері в князівському палаці Великого Ярославового двору Ізяслав вирішує відійти до Володимира, а Вячеславу радить повернутися до Вишгорода. Збірним пунктом своєї дружини Ізяслав назначив урочище Дорогожичі, куди він і поїхав вночі.

Вранці наступного дня війська Володимира і Юрія вступили в Київ. Без бою здобув Ізяслав Київ, без бою його і віддав. Певно, легкі перемоги над Глібом, а потім і Юрієм сп'янили Ізяслава, і він, не дочекавшись полку Вячеслава із Вишгорода, з малими силами виступив против Володимира. Ізяслав не врахував, що у ситуації, яка склалася на той час, долю великокнязівського столу вирішувала одна битва. Як-великокнязівського столу вирішувала одна битва. Як-що б на Стугні перемога лишилася за Ізяславом, Юрій не наважився б підійти до столиці, та й кияни не підтримали б його.

Зимою 1150 року Ізяслав починає зав'язувати стосунки з Юрієм і його спільниками. Він звертається до Андрія, що сидів у Пересопниці, з проханням допомогти йому «порозумітися» з батьком. *«Брате! въведи мя къ отцю твоему в любовь... мнѣ отцины въ Уграхъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо въ Руской земли, а проси ми у отца волости по Горину»*. Подальший літописний текст дає підстави твердити, що не це прохання було головним: насправді ж послі Ізяслава мали розвідати, які сили зосереджені в Пересопниці і які укріплення має місто. Виявилось, що Андрій притьмом *«утвердилъ городъ и дружину совокупилъ»*.

Готуючи похід на Київ, Ізяслав хоче уникнути тієї помилки, котрої припустився під час другого походу. Він посилає до угорського короля Гейзи II свого брата Володимира і умовляє його виступити проти Володимира Галицького. Гейза дає згоду і починає збирати полки.

Звістка про похід угорців на Галич примусила Володимира спішно виступити із Белза і піти до Перемишля. Через деякий час сюди ж підійшов і король, захопивши по дорозі містечко Санок і багато сільських поселень. Війська угорців були численніші за дружини галичан, і Володимир просить миру. *«Володимиръ же, то видя, убося и послася архиепископу Кукнишеви и ко иньма двѣма пискупома и къ мужемъ королевымъ, и тако домолвися, и вда золото много, да быша воротили короля; и тако умолвиша короля пошти домови»*. Перед золотом та іншими дарами Володимира не встояв Гейза II і його воеводи. Їх полки повернули назад. Щоправда, мотивував король свою поведінку несприятливими кліматичними умовами, котрі нібито заважали продовженню військових дій: *«Се нынѣ уже есть не веремя, рѣкы ся смерзываютъ»*.

Разом з Гейзою II до Угорщини їде і його шурин Володимир. Причину цього розкриває літописець. Ізяслав, щоб ще більше зміцнити союз з Угорщиною і забезпечити свої тили, умовляється з королем і своєю сестрою про шлюб вісімнадцятирічного Володимира з дочкою Белуша, радника Гейзи II.

Через деякий час Володимир Мстиславич просить у короля обіцяну допомогу. Зайнятий війною з Візантією, Гейза II не може піти на допомогу Ізяславу, але відправляє з Володимиром десятитисячний загін.

ТРЕТІЙ ПОХІД ІЗЯСЛАВА НА КИЇВ І ОСТАТОЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОГО СТОЛУ

З'єднавши всі сили, Ізяслав виступає в третій похід на Київ. Саме тут він виявить блискучі здібності полководця, глибоке знання військової стратегії і тактики.

Під Пересопницею Ізяслав довідується, що слідом за його полками йдуть сили Володимира Галицького. Порадившись з дружиною, Ізяслав виряджає до Володимира брата Святополка, щоб той затримав галичан, а сам поспішає далі на Київ. Зі слів, які він сказав своїй дружині, видно, що основне її ядро становили вихідці з Київщини: *«Вы есте по мнѣ из Рускые земли вышли, своихъ селѣ и своихъ жизний лишився, а язѣ пакы своея дѣдины и отчины не могу перезрѣти; но любо голову свою сложю, пакы ли отчину свою нальзу и вашу всю жизнь»*.

Шлях Ізяслава пролягає через Дорогобуж, Горинь, Корчеськ, Чортів ліс, Ушеськ. На річці Уші передові загони Володимира наздогнали Ізяслава полки, але тоді, коли ті вже переправились через неї, Ізяслав наказав загону лучників відстрілюватись, а сам з головними силами пішов до міста. Під час перестрілки Ізяславом стрілкам вдалося взяти в полон дружинника Володимира, котрий повідомив, що князь його стоїть за лісом, але не наважується вступити у бій, оскільки не підійшли основні сили. Переборовши спокусу вдарити по передових загонах Володимира, Ізяслав вирішує продовжити марш на Київ. Саме цього хотіла й дружина: *«Княже, не стряпай, но побди; а что ти будеш на Тетереви, а ту к тобѣ дружина твоя вси при-*

ѣдутъ, а что ти Богъ дасть и до Бѣлгорода дойдеши перед ним (Володимиром.— П. Т.), а боле дружины к тобѣ приѣдетъ, а болши ти сила». Як бачимо, кожний пройдений на шляху до Києва кілометр збільшував сили Ізяслава.

Від Ушеська Ізяслав пішов до Святославової Криниці, де його знову наздоганяє Володимир. Запала ніч, і два ворожі табори розташувалися один поблизу одного. Літописець визначає віддаль між ними тим, що варта Ізяслава спостерігала за галицькими вогнями, а багаття Ізяслава добре було видно галичанам. І тут в Ізяслава виникає хитрий план: він наказує підкласти у вогнища більше хмизу, розпалює «огни великши», знімається з табору і йде до Мичська на Тетереві, де Ізяслава зустрічають і вітають військові поселенці тетерівських фортець, котрі й поповнюють його сили. Давши невеликий перепочинок коням, Ізяслав надвечір був уже під Воздвиженськом. На військовій нараді, в якій брали участь його брат Володимир і син Мстислав, городенський князь Борис і угорські воеводи, Ізяслав говорить, що, незважаючи на втому і нічний час, вони не мають права зупинитись на відпочинок. Адже слідом поспішає Володимир, котрий щосього ворога — Юрія. В такій ситуації кожна прогая година може обернутися поразкою.

Ізяслав запропонував князям і дружині такий план походу на Київ: швидко дійти до Білгорода, взяти цей київський форпост і тим самим практично забезпечити собі оволодіння столицею, де на бік Ізяслава мав перейти сильний київський полк. Коли ж не вдасться здобути Білгород, Ізяславові полки повинні йти на з'єднання з чорними клобуками, після чого їм не

страшні будуть ані Юрій, ані Володимир. Князі та угорські воеводи погодилися з Ізяславом.

В авангарді з молодшою дружиною мав йти до Білгорода брат Володимир. Якщо б білгородці вчинили серйозний опір, то Володимир, зав'язавши бій з ними, мусив попередити головні сили, і ті пішли б на Поросся. В разі успіху Володимир також мав повідомити Ізяслава, і тоді всі дружини увійдуть у Білгород.

Під покровом темної квітневої ночі війська Володимира підійшли до Білгорода. Князь Борис Юрійович пиячив з своєю дружиною і білгородськими попами. Про наступ Ізяслава не думав і до бою не готувався. Навіть підйомний міст не був піднятий. Це в останню хвилину вдалося зробити митнику. Полки Володимира підійшли до мосту і затрубили в труби.

Наляканий і не готовий до бою Борис змушений був тікати, а білгородці, «вѣборзѣ помостиша мостѣ», пропустили в місто Володимирові полки. Засвіт пройшли через Білгород і головні сили Ізяслава. Так завдяки раптовості без бою здалася Ізяславові могутня фортеця Київської землі, котра не раз перепиняла дорогу на столицю Русі її ворогам.

Безкровний успіх під Білгородом окрилив Ізяслава, додав впевненості в остаточному успіхові походу на Київ не лише йому, але й його оточенню. На короткій військовій нараді Ізяслав вирішує не зупинятись в Білгороді на перепочинок, а продовжувати похід. Ще до сходу сонця його полки і угорська кіннота виступили з міста. На Київ пішли не всі війська: «А брата своего Володимира остави в Бѣлгородѣ съ его полкомъ, Володимира Галицькаго дѣля».

Тим часом Борис прибіг до Юрія, що перебував на Красному дворі. Щоб виправдатися перед батьком

за свою безтурботність, він надто перебільшив численність сил Ізяслава, вигукнувши на закінчення: «*Осе рать!*» Розгубленість сина вплинула і на батька: він спішно сідає в човен, переправляється на лівий берег Дніпра і тікає в Остерський городок, кинувши свою дружину.

З радістю зустрічали кияни Ізяслава, який «*с честью великою*» прибув до столиці. Від Софійського собору Ізяслав з воеводами і угорцями їде на Великий Ярославів двір, де згодом влаштовує бучний бенкет. Так, розпочавши день швидким маршем у древлянських лісах, Ізяслав завершив його бенкетом на Великому Ярославовому дворі.

На другий день про втечу Юрія з Києва і зайняття міста Ізяславом дізнався Володимир, котрий так і простояв всю ніч перед залишеним табором Ізяслава. Розгніваний, він звертається до сина Юрія Андрія з словами докору, говорить, що сват його Юрій є прикладом безтурботності, князює на Русі і не відає того, що в ній діється. Не краші й сини: один сидить в Пересопниці, інший у Білгороді, але не подають звістки батькові про пересування ворога. Сам же він битися з сильним Ізяславом не має наміру. Володимир повернув до Галича, а Андрія відіслав до батька в Остерський городок.

Ізяславу робить честь те, що легка перемога над Юрієм цього разу не запаморочила йому голову. Він розумів: Юрій ще далеко не розгромлений і, звичайно, не змиритись з втратою Києва. Адже по закону престолонаслідування у нього менше прав на великокнязівський стіл, ніж у Юрія, у котрого, в свою чергу, менше, ніж у Вячеслава. І Ізяслав шле у Вишгород гінця. У грамоті престарілому Вячеславу він просить вибачити за те, що двічі підводив його і не віддавав

Києва. Тепер же дядько може йти до столиці і сідати на столі батька й діда свого. Вячеслав і Ізяслав складають договір — не розлучатися ні в добрі, ні в злі і на одному місці бути — і скріплюють його хресним цілуванням. Після цього Вячеслав уїжджає в Київ і сідає на Великому Ярославовому дворі, а Ізяслав селиться на Угорському (в районі Аскольдової могили), де знаходився позаміський двір великих київських князів.

Тріумфальний похід Ізяслава від Володимира до Києва закінчується не лише військовою, але й політичною перемогою. Великокнязівський стіл він «відає» найзаконнішому спадкоємцю, що підкреслює необгрунтованість претензій Юрія. Цей «величний і благородний» жест Ізяслава був продуманий до дрібниць. Він не тільки не повинен призвести до втрати Ізяславом Києва, а навпаки, мав закріпити його за ним надовго. Власне, не за ним, а за ними. Проте хіба можна серйозно говорити про Вячеслава, все життя котрого пройшло на другорядних князівських столах, як про державного діяча?

Через день після зайняття великокнязівського столу Вячеслав знову запевняє Ізяслава у своїй вірності, закликає його разом брати участь у військових походах і дозволяє користуватися його дружиною: «*Язъ есмь уже старъ, а всихъ рядовъ не могу уже рядити, но будевъ оба Киевъ*».

Отже, вперше за майже 300-літню історію Русі на київському столі — два князі. Номінальне правління Вячеслава легалізувало становище Ізяслава. Він до самої своєї смерті не порушував встановленого ряду, хоч, як вважали деякі дослідники, для такої енергійної і честолюбної натури співкняжіння Вячеслава було не дуже приемним. Певно, такий стан справ по-добався і київському боярству, яке боялось нового

загострення боротьби за великокнязівський стіл. Після смерті Ізяслава двуумвірат стане на Русі одною з основних форм правління.

ВІЙНИ ІЗЯСЛАВА
З ЮРІЄМ ДОЛГОРУКИМ
І ВОЛОДИМИРОМ ГАЛИЦЬКИМ

Третього дня із Києва на батьківщину вирушили угорські полки. Ізяслав передає Гейзі II вдячність за допомогу і повідомляє, що слідом за ними до Угорщини направиться і його син Мстислав з посольством. В грамоті, що її мав вручити королю Мстислав, київські князі знову просять війська і щомога численніші (Гейза II на цей час воював з Візантією). Своє прохання вони мотивують необхідністю продовження боротьби з Юрієм, його союзниками Давидовичами і Ольговичами, а також половцями.

Одночасово Ізяслав і Вячеслав просять Ростислава Смоленського і Ярослава Новгородського також привести до Києва свої полки.

Приготування Ізяслава до війни були не даремні: Юрій збирає сили; до нього в Остерський городок прийшли дружини Святослава Ольговича і половці. Чернігівські князі вирішили «прислужитись» відразу і Юрію, і Ізяславу. Володимир Давидович веде свій полк до Остра, а його брат Ізяслав — до Києва. Скоро до столиці надійшли і дружини Ростислава.

Наприкінці квітня 1151 року Юрій виступив з Остра і підійшов до Києва в надії десь тут переправитися через Дніпро. Та по Дніпру від гирла Десни і до столиці вартувала флотилія із насадів — військових палубних човнів. Юрій виявився неспроможним справитися з нею, хоч і обрушував на човни град стріл.

Розповідь літописця про причини успіху флотилії знову — і в котрій вже раз — свідчить про неабиякий талант Ізяслава як військового діяча. Він *«исхитрилъ лодьи дивно: бѣша бо в нихъ гребци невидимо, токмо весла видити, а человекъ бѣшетъ не видити; бѣхуть бо лодьи покрыти досками и борци стояще горѣ въ броняхъ и стрѣляюще, а кормьника два бѣста, единъ на носъ, а другий на кормъ, а може хотехуть, тамо поидяхуть, не обрацающе лодий»*.

Несподіванка з палубними військовими човнами примусила Юрія облишити думку про раптове взяття Києва. Він пройшов через озеро Долобське, Золотчу, і аж проти Угорського його човни вийшли в Дніпро. Половецька кіннота посувалася берегом. Намір Юрія переправитись на правий берег Вітачевським бродом також не був здійснений. Ізяслав повів всі свої сили правим берегом, а палубний флот, що вартував між Десною і Києвом, також спішно вирушив вниз по Дніпру. На Вітачевському броді відбулася сутичка між загонами Юрія і Ізяслава, яка знову виявила перевагу київського князя.

Юрій збирає нараду. До нього в шатро прибувають Володимир Давидович, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодович і половецькі воєводи. Всі погоджуються на тому, що треба йти ще нижче і спробувати переправитися на правий берег біля Заруба. Юрій частину сил залишає коло Вітачевського броду, а решту направляє до Заруба. Так робить і Ізяслав. Коли передові загони Юрія прийшли до Зарубського броду, там на правому боці вже стояв воєвода Шварно з полком. Сили явно були нерівними. Половецька кіннота пішла через брод, а дружини спільників Юрія переправлялись у човнах. Шварно побоявся розпочати бій з численнішим ворогом і відступив до Ізя-

слава. Літопис пояснює цей епізод тим, що біля Зарубського броду не було князя Ізяслава, «а боярина не вси слушають». Оволодівши бродом, Святослав Всеволодович і Святослав Ольгович повідомляють про це Юрія, який швидким маршем прибуває до Заруба «и перебрєдоша черєсь Днѣпръ».

Ізяслав з братами Володимиром і Ростиславом, Ізяславом Давидовичем і городенським князем стояли біля Іван-города¹, коли надійшла звістка про успішну переправу сил Юрія. Порадившись з боярами і ватажками чорних клобуків, Ізяслав посилав брата Володимира в Поросся збирати додаткові сили, а сам відступає до Києва.

Столиці на цей час ніщо не загрозувало, і Ізяслав не дуже поспішав. Від Іван-города він іде до Трипілля, де й зупиняється на ніч. Наступного дня на сході сонця Ізяслав вирушає до Києва через Борок.

Не зайшовши в місто, він розташовує свої сили на ближчих підступах так, щоб утворилась кругова оборона. Диспозиція військ Ізяслава була вдало продумана. Головні сили він ставить перед Золотими воротами поблизу Язини, Ізяслав Давидович займає ділянку оборони від Золотих воріт до Жидівських, перед боярським двором Борислава, Ростислав із сином Романом — перед Жидівськими, а городенський Борис — перед Лядськими воротами. Дружини підтримувало київське ополчення на флангових стиках князівських полків — праворуч від Ізяслава Мстиславича до Ізяслава Давидовича і Ростислава, а там аж до Олегової могили, і ліворуч від Вячеслава до Лядських воріт. «И тако сташа,— пише літописець, певно

¹ Військова фортеця в районі сучасного Ржищева. Розкопки городища на Іван-горі, здійснені В. К. Гончаровим, показали, що тут могла стояти сотня дружинників із своїми сім'ями.

свідок й учасник цих подій,— около всего города много множество».

Скоро прибуває до Києва і Володимир — не тільки з загонами чорних клобуків, а й з табунами і худобою. Літописець з гіркотою говорить про небажаність такого поєднання: «И велику пакость створиша, оно ратниш, а оно своѣ, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды вси поськоша». Але нічого не вдієш, перед лицем небезпеки не гоже виявляти своє незадоволення. Ізяслав розуміє це і ставить Володимира з берендеями обороняти Копирів кінець, район гори Шекавиці, а торків і печенегів — на свій лівий фланг від Золотих до Лядських воріт, а звідти до Клова, потім до Берестового, Угорських воріт і до Дніпра.

Угорські ворота, певно, знаходились в системі укріплення довкола Угорського, Берестова і Печерська і замикали шлях від Дніпра, що піднімався до лінії сучасного Печерського спуску.

Отже, війська Ізяслава Мстиславича, які зайняли кругову оборону, витягнулись по фронту кілометрів на десять. Практично тут не було жодного слабкого місця. Очевидно, через це князі приймають рішення не виступати першими проти Юрія, а чекати його. Подібної чітко продуманої і великомасштабної оборони Київ не знав до і не знатиме після 1151 року. Можна лише пожалкувати, що такого блискучого військового діяча, як Ізяслав, і таких величезних сил, що він організував, не знайшлося на Русі під час татаро-монгольської навали.

Юрій в цей час стояв у Василеві, готуючись до походу на Київ. Вячеслав з дозволу Ізяслава і Ростислава робить спробу відмовити Юрія від боротьби за великокнязівський стіл, яка тепер не могла бути ви-

правданою об'єктивними причинами. У грамоті, надісланій Юрію, Вячеслав пише, що Ізяслав хоч двічі і порушував слово, все ж віддав йому Київ і честь на нього поклав. Старший князь Русі тепер він, Вячеслав, і Юрій вже не може говорити так, як колись, перед першим вигнанням Ізяслава із Києва: «*Се противу молодьшому не могу ся поклонити*». Далі Вячеслав нагадує Юрію, що він старший за нього і віком і «*не маломъ, но многомъ, азъ уже бородатъ, а ты ся еси родилъ*».

Юрій відповідає, що він і тепер вважає Вячеслава старшим і визнає за ним право на великокнязівський стіл, але не може змиритися з тим, що ряди він рядить не з ним, братом, а з племінником. Юрій пропонує, щоб Ізяслав і Ростислав залишили Київ і пішли в свої Володимир і Смоленськ; але Вячеслав вимагає від Юрія відпустити Ольговичів додому, а самому йти в свою землю.

Як кажуть, високі дипломатичні сторони залишилися на старих позиціях. Та, певно, ні Ізяслав з Вячеславом, ні Юрій і не покладали особливих надій на ці переговори. Вони велися лише для того, щоб виправдати свої дії в очах широких кіл населення. Якщо це так, то ми повинні віддати перевагу у цьому дипломатичному «двобої» стороні Ізяслава.

Юрій після нетривалого перебування у Києві не міг вже уявляти себе інакше, як на золотокованому престолі. Близьк великокнязівських регалій засліпив йому очі, і він без тверезої оцінки ситуації пішов назустріч поразці.

Сили Юрія Долгорукого приступали до Києва з боку Либеді, вздовж усього лівого берега якої стояли лучники Ізяслава. Розпочалась перестрілка, яка тривала майже до вечора. В окремих місцях — у верхів'ї

Либеді, проти Золотих і Лядських воріт — загони Юрія досягли певних успіхів, перейшли Либідь і зав'язали бої на ближніх підступах до київської фортеці.

Ізяслав уважно стежив за боем. Побачивши, що в районі Золотих воріт ворог здобув перевагу, він наказує виділити дружину з полків і разом з чорними клобуками нанести удар в одному місці. Удар виявився настільки сильним і несподіваним, що полки Юрія не витримали і в паніці почали відступати, їх загнали у Либідь і там перебили. В цьому бою було вбито і половецького воеводу Свенча Боняковича, який перед наступом на Київ зухвало заявив: «*Хоцю съчи в Золотая ворота, якоже и отець мой*».

Після цієї нищівної поразки, як свідчить літопис, жодна людина не сміла перейти на київський бік Либеді.

Юрій повернув полки і пішов назустріч Володимирі Галицькому, що прямував до нього. По дорозі він спробував оволодіти Білгородом, але населення не виявило бажання мати собі його за князя і не відкрило ворота: «*А Киев ти ся кое отворилъ? а князь наш Вячьславъ, Изяславъ и Ростиславъ*». Тоді Юрій, обійшовши Білгород, повів свої полки до Бзяниці у надії тут зустріти дружини галицького князя.

Ізяслав вирішує попередити це з'єднання і швидко вирушає з усіма своїми силами (київське населення виявило надзвичайну активність) до Звенигорода, де й зупиняється на ніч. Тут до нього прибуває гінець від сина Мстислава, що вже давно поїхав до Угорщини за допомогою, з радісною звісткою: король Гейнрих II направив на Русь таку кількість воїнів, якої ще ніколи не посилав, і угорці вже пройшли Карпати. Мстислав просить батька повідомити їх, чи треба поспішати і якщо, треба, «*атъ мы борже пойдемъ*».

Ізяслав шле назустріч Мстиславу гінця з проханням прискорити марш — *«потщитесь како боле могуче»*, а сам виступає до Василева, де й переходить Стугну.

Нова зустріч ворогів відбулася на знаменитому Перепетовому полі. Юрій не квапиться вступити в бій, він все ще сподівається на допомогу Володимира Галицького. Після невеликої сутички Юрій відводить свої полки за Малий Рутець, переходить болото і там залишається на ніч. Сюди ж переводить загони й Ізяслав; вони стають табором на відстані пострілу лучника від ворогів.

У п'ятницю вранці в обох таборах затрубили труби, забили в бубни. Ізяслав розсилає гінців в усі полки з словами: *«Зрите же на мой полкъ; а како вы пойдеть мой полкъ, такоже и вы пойдите»*. Битва закінчилася повною перемогою Ізяслава. Війська Юрія були розсіяні, частково перебиті, а дехто потоплений в Руті. У полон взято багато половецьких воевод, а для Володимира Давидовича цей бій був останній в житті.

Дістав серйозне поранення й Ізяслав Мстиславич. Його після бою знайшли на полі кияни і мало не вбили. Один із них почав бити мечем по шолому, на якому *«надъ чоломъ написанъ святыи мученикъ Пянтельмонъ златъ»*. Тільки після того, як Ізяслав зняв шолом, кияни впізнали його і привітали з радістю, *«яко царя и князя своего»*.

Ледь живий, втративши багато крові, Ізяслав повертався до полків. Почувши плач Ізяслава Давидовича, що стояв над братом Володимиром, Ізяслав Мстиславич сів на коня і поїхав до нього. *«И тако прииыавши горе Ізяслава Давидовича, Ізяслав Мстиславич радить йому взяти тіло брата і поспішати*

до Чернігова. З ним поїде син Ростислава Роман із дружиною. Як і наказував Ізяслав Мстиславич, полки надвечір прибули до Вишгорода, вночі переправилися через Дніпро, а на ранок уїжджали в Чернігів. Поховавши брата, Ізяслав Давидович сам займає чернігівський князівський стіл.

Тим часом Юрій і його спільники переправлялися через Дніпро — Юрій біля Трипілля, Святослав Ольгович і Святослав Всеволодович біля Заруба, а половці втікали у степ. Юрій йде в Переяслав, а Святослав Ольгович — в Остерський городок. Звідси він посилає в Чернігів гінця, який приносить йому вість про смерть Володимира Давидовича. З Остра Святослав біжить у Новгород-Сіверський. Останній союзник Юрія, Володимир Галицький, довідавшись біля Божького про поразку, повернув назад до Галича.

Переможці — Вячеслав, Ізяслав і Ростислав — урочисто вїжджали в Київ. Назустріч їм вийшли митрополит Клим, ігумени, попи і все київське населення. Вклонившись святій Софії і святій Богородиці Десятинній, Ізяслав з Вячеславом прибули у Великий Ярославів двір *«у велиць весельи и у велиць любви»*.

Перемога над Юрієм була тим значнішою для Ізяслава, що на чернігівському столі відтепер сидів його союзник — Ізяслав Давидович. Єдине, що засмутило Ізяслава, це звістка про розгром Володимиром Галицьким угорців, яких він на допомогу Ізяславу його син Мстислав.

Трапилось це за таких обставин. Володимир, повернувши свої полки у бік Галича, довідався, що до Києва поспішають угорські війська на чолі з Мстиславом Ізяславичем. Вирішивши напасти на них, він пішов слідом за Мстиславом, який, нічого не підозрюючи, зупинився на ніч поблизу Сапогиня. Сюди із

Дорогобужа князь Володимир Андрійович надіслав Мстиславу і угорцям різні трунки і повідомив, що на нього збирається напасти галицький князь. На вечірньому бенкеті Мстислав розповів про це угорським воеводам, на що ті, вже сп'янівши, відповідали: «*Оже на ны придетъ, а мы ся с нимъ бьемъ*». Мстислав розставив довкола табору сторожу і ліг спати. Опівночі прибігли вартові зі звісткою, що підходять полки Володимира. Мстислав негайно посадив свою дружину на коней і почав будити угорців, які «*лежахуть п'яни яко мертви*». До схід сонця Володимир вдарив на Мстислава, перебив угорців, а Мстислав утік з своєю дружиною до Луцька.

Ізяслав Мстиславич, одержавши цю неприємну звістку, заявив, що він і король помстяться за таку підступність галицького князя. Після цього він з Вячеславом йде на Юрія до Переяслава, щоб зовсім позбавитися небезпечного сусідства. Сили в Юрія були настільки незначні, що Ізяслав навіть не взяв з собою Ростислава, а відпустив його в Смоленськ. Обступивши Переяслав, Ізяслав і Вячеслав запропонували Юрію покинути Київщину, а сина лишити в Переяславі. Юрій не мав сил боротися з Ізяславом і змушений був погодитись на такі умови. У відповідь на вимогу Ізяслава він повідомив, що з Переяслава збирається в Остерський городок, а звідти, перепочивши, піде в Суздаль. Та коли осада Переяслава була знята, Юрій не поспішав виконати свою обіцянку. Ізяслав з Вячеславом направляють до Юрія ще одну грамоту з повторною вимогою прямувати до Суздаля і відмовитися від претензій на Київ. На зборі і повернення до Суздаля Юрію дали місяць.

Ізяслав з Вячеславом пішли до Києва, а Юрій, лишивши в Переяславі сина Гліба, вирушає до Остра.

Інший його син Андрій (Боголюбський) умовив батька відпустити його наперед до Суздаля «*се намъ уже, отце, zde у Руской земли ни рати, ничто же, а за тепла уйдемъ*». Але знову Юрій не хотів тримати слово. Певно, він ще сподівався на допомогу Ольговичів, проте ті, вступивши в переговори з Ізяславом Давидовичем, зобов'язалися відступитися від Юрія і приєднатися до Ізяслава.

Ізяслав у цей час здійснює ряд заходів, спрямованих на те, щоб остаточно розправитись з ворогами. Він посилає до Гейзи II посла і нагадує йому, що вони не можуть простити Володимирі Галицькому розгром угорських і руських дружин під Сапогинем, а повинні помститися. Ізяслав закликає короля здійснити одночасний напад на Галицьке князівство з двох боків. У надісланій до Києва відповіді Гейзи II повідомляє, що він згоден виступити на Володимира, але слід, щоб і Ізяслав надіслав туди свої полки.

Ізяслав, відрядивши частину сил на захід, з рештою вирушив до Остерського городка, де все ще сидів Юрій. Характерно, що розгром Юрія Ізяслав вирішив довершити силами його недавніх союзників. До Остра на допомогу Ізяславу поспішають Святослав Ольгович і Святослав Всеволодович. Юрій «*же затворися в Городци, с дѣтьми своими... и тяжко бысть ему, зане не бысть помощи ему ни откуда*». Залишивши в Остерському городку сина Гліба, котрий прийшов сюди із Переяслава, Юрій повертається у Суздаль. Ізяслав з Вячеславом йдуть до Києва, а в Переяславі залишають сина Ізяслава Мстислава. В наступному році Ізяслав спалює і зрівнює з землею укріплення «*городка Гюргева*».

Отже, на осінь 1151 року Ізяславу вдалося стабілізувати положення Київської Русі — під політичною

зверхністю Києва перебували князівства Новгородське, Смоленське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське. Розгромлений Юрій також не становить тепер небезпеки для Києва. І лише Володимир Галицький зберігав незалежність.

У 1152 році Ізяслав відновлює переговори з Гейзою II щодо виступу проти Володимира. Мстислав, що поїхав до Угорщини, повідомляє батька про королівську згоду і передає прохання Гейзи II, щоб Ізяслав також поспішав до Галича. Великий князь швидко збирає сили і виступає з Києва, йдучи через Дорогобуж, де в цей час князував його брат Володимир, і Пересопницю — уділ князя Володимира Андрійовича. Вже в поході до полків Ізяслава приєднались сили усіх південних Мономаховичів.

Полки Ізяслава і Гейзи II прийшли на берег річки Сан і зупинилися поблизу Перемишля. Як свідчить літопис, особливо великі сили привів Гейза: *«Бъ же в короля полковъ 70 и 3 полци»*. На іншому березі стояв табором Володимир.

Приготування до бою розпочалися з того, що Ізяслав і угорці зайняли всі броди. Потім Ізяслав, який, очевидно, все ж більше розраховував на власні сили, виголосив перед своїми полками промову: *«Братья и дружино! Богъ всегда Рускыя земль и Рускихъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть; на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть. Нынѣ же, братье, ревнѣе языкы дай ны Богъ честь свою взяти»*. Сказавши ці слова, Ізяслав повів полки через брод. За ним почали переходити річку й угорські загони, кожний по «своєму» бродові. Війська Володимира не витримали сильного натиску союзників і почали відступати, несучи величезні втрати: *«И тако потопташа и многы ту*

избиша, а друзии истопоша, а другыя изоимаша». Володимир з воеводами тікає в Перемишль. Союзники також пішли до Перемишля, але не взяли його, а стали табором перед містом над річкою Вягром. Літописець пояснює це не тим, що Перемишль був міцно укріплений або мав значні сили для оборони, а тим, що перед містом, на березі річки Сан, знаходився князівський двір з товарами, пограбуванням якого і зайнялись в першу чергу союзники.

Тим часом хитрий Володимир розпочинає переговори з Гейзою II через його архієпископа і воеводу. У грамоті до короля галицький князь просить, щоб той пррстив йому всі провини і не видавав Ізяславу, оскільки він поранений і хворий. Разом з грамотою Володимир *«и многы дары высла арципискуну и мѹжемъ тѣмъ, златомъ и сребромъ, и съсуды златыми и сребреными, и порты, да быша умолили короля»*.

Ранком наступного дня Гейза II зустрівся з Ізяславом і розповів йому про прохання Володимира. Повідомлення короля про хворість і навіть можливу смерть Володимира Ізяслав сприйняв з недовірою, але сказав, що коли це й справді так, то це кара божа, оскільки галицький князь відступився від хресного цілування обом їм, за що й має понести справедливе покарання. Він наполягає на штурмі Перемишля, але Гейза II, послухавши підкуплених архієпископа і своїх воевод, відмовляє йому, говорячи, що він не може вбивати хворого Володимира, тим більше, що той кається і клянеться у вірності. Але якщо Володимир і цього разу відступить від свого слова, тоді або він, король Гейза II, буде в Угорській землі, або Володимир у Галицькій.

Тим часом Володимир надсилає Ізяславу грамоту з проханням помилування: *«Брате! кланяютися и ка-*

юся своєю виною, зане азъ виноватъ». Останній не вірить жодному слову, але під тиском короля змушений піти на переговори.

На нараді в королівському шатрі, де зібрались Гейза II, Ізяслав, його брат Володимир та син Мстислав, союзники вирішують послати до Володимира у Перемишль посольство у складі літописця Ізяслава Петра Бориславича і королівських воевод. Перед тим Мстислав Ізяславич, звертаючись до Гейзи II і Ізяслава, сказав: він готовий присягнутися, що той, кого вони приводять до хреста, порушить свою клятву, як тільки мине небезпека.

За умовами миру Володимир мав повернути руські міста і до своєї смерті бути в тісному союзі з Ізяславом. *«Володимиръ же на всемъ на томъ цѣлова хрестъ; но лежа творися акы изнемагая с ранъ, но ранъ на немъ не было».*

По укладенні миру Ізяслав повертається до Києва, а Гейза — в Угорщину. З дороги Ізяслав направляє в повернені за умовами миру міста Бужськ, Шумськ, Тихомиль, Вигошев, Гноїницю своїх посадників, але Володимир і не збирався пускати їх туди. Трапилось те, про що з таким запалом говорив перед укладенням миру син Ізяслава Мстислав: *«Но язъ вама передъ симъ крестомъ молвлю честнымъ, како того водита ко хресту, тако тому хрестнаго цѣлования съступитися».* Довідавшись про це, Ізяслав шле до короля посла з повідомленням про порушення Володимиром умов миру. В грамоті Ізяслава говориться, що ні йому, ні королю вже не гоже повертати назад, але хай він не забуває своїх слів, сказаних під час переговорів з Володимиром.

Немає сумніву, що на Гейзу II справили враження дари Володимира і він послухався порад своїх духов-

них і світських сановників. Напевно, так воно й було, але не виключено, що у короля були й більш важливі причини, які змушували його швидше завершити цей похід. Можливо, йому стало відомо про приготування візантійського імператора Мануїла до походу на Угорщину, котра «провинилася» перед ним не тільки тим, що надавала допомогу сербам у їх боротьбі проти всесвітньої імперії, але й тим, що підтримувала Ізяслава Мстиславича у його боротьбі з Володимиром Галицьким, союзником Візантії і родичем імператора (Володимирова сестра була замужем за рідним дядьком імператора Андроніком). Дружні стосунки Мануїл підтримував із Юрієм Долгоруким, друга жінка якого була гречанкою.

Отже, змагання руських князів за першість перебувала в певному зв'язку з тою великою боротьбою, яка точилась у всій Європі. Характерна особливість цих органічних для середньовіччя міжусобиць полягає у тому, що безпосередні сусіди були звичайно жорстокими ворогами і кожний мав своїх союзників за спиною сусіда.

Повернувшись до Києва, Ізяслав довідується, що проти нього готує новий похід Юрій Долгорукий. Непрогайно він посилає до Ростислава гінця з попередженням, щоб той разом з новгородцями готувався до відбиття ворога. Якщо Юрій піде на Смоленськ чи Новгород, то Ізяслав поведе свої полки до нього, а якщо Юрій поверне на Київ, то Ростислав мав прийти на допомогу столиці.

Юрій зібрав сили, куди ввійшли муромські і рязанські полки, а також половецька кіннота, і вирушив на Київ. Його шлях пролягав через міста Вятич, Мценськ, Спаш, Глухов. З останнього, де Юрій зупинився на перепочинок, він шле послів до Святослава

Ольговича в Новгород-Сіверський з проханням допомоги. Святослав, котрий ще не так давно з охотою давав Юрію свої полки, цього разу відмовив йому.

З заходу, одержавши звістку про похід Юрія на Київ, йшов і Володимир. Цьому наступу Ізяслав, очевидно, надавав більш серйозного значення, а тому негайно виступив і змусив Володимира повернутися до Галича. Про якусь військову сутичку між Ізяславом і Володимиром письмові джерела не повідомляють. Можливо, її й не було. Певно, Володимир здійснив цей демарш, щоб відволікти частину сил Ізяслава і тим показати, що він залишається вірним союзу з Юрієм. Та довідавшись, що назустріч іде сам Ізяслав, Володимир не наважився вступити з ним в бій і пішов назад.

Ізяслав не став продовжувати переслідування галицького князя, оскільки до Києва в цей час наближався головний ворог — Юрій. Як тільки Юрій проминув Смоленські землі, Ростислав виступив із Смоленська, пішов до Любеча, а потім і до Чернігова на допомогу Ізяславу Давидовичу. Сюди ж привів свій полк і Святослав Всеволодович. Князі звеліли населенню міста залишити пригород і перейти в дитинець. Почалась дванадцятиденна облога Чернігова, протягом якої між полками Юрія і князів, що закрилися у місті, відбувалися лише незначні сутички. Почувалось, що з'єднаним силам союзників Ізяслава бракує твердої руки вмілого полководця. Невідомо, чим би скінчилась облога Чернігова, якби на виручку не виступив Ізяслав Мстиславич.

Половецькі кіннотники захопили «язика», від якого довідались, що до Чернігова іде сам Ізяслав, і «убо-явшися того, начаша отриматися прочь». Юрій змушений був поспішно зняти облогу і відійти за Снов.

Ізяслав підійшов до Боловеська, сюди ж прибули із Чернігова його брат Ростислав, Ізяслав Давидович і Святослав Всеволодович. На військовій нараді князі приймають таке рішення: зважаючи на пору року (тільки-но починалися заморозки), не переслідувати Юрія, розійтися по домах, і знову зібратися, як тільки стануть ріки.

Юрій же «фельд'егерським маршем» відходив у Суздальську землю. Не могли зупинити його і умовляння новгород-сіверського князя Святослава, котрий запропонував разом захищатися від Ізяслава Мстиславича на його землі. Щоб остаточно не втратити свого останнього союзника, Юрій залишає в Новгород-Сіверській землі сина Василька з невеликим загонем в 50 дружинників. Що й говорити, допомога чисто символічна.

Як тільки морози скріпили ріки, Ізяслав знову збирає сили. Ростислава він сповіщає, щоб той прислав йому сина Романа, а сам підготував смоленські і новгородські полки на випадок нападу Юрія. Зібравши сили, Ізяслав виступив на Святослава Ольговича і Василька. На річці Альті Ізяслав зупинився на перепочинок. Звідси він направляє сина Мстислава з чорничками на половців, а Вячеславові радить, зважаючи на його похилий вік, повернутися до Києва.

Під Новгород-Сіверськом до Ізяславових сил приєднуються полки Святослава Всеволодовича, Романа Ростиславича і Ізяслава Давидовича. На третій день облоги, коли союзники оволоділи острогом-передмістям Новгород-Сіверського, Святослав Ольгович почав просити миру. Наступала весна, і Ізяслав Мстиславич погодився припинити військові дії. Після хресного цілування всі князі роз'їжджаються в свої волості, і лише Ізяслав Мстиславич чомусь йде до Чернігова.

Тут йому стає відомо, що його син Мстислав одержав на річках Углі і Самарі блискучу перемогу над половцями. Він захопив їхні вежі, табуни коней і худобу та визволив багато полонених. Ізяслав поспішає поділитися радістю з Ростиславом і шле до нього гінця.

Через кілька днів обидва переможці — Ізяслав і його син Мстислав — урочисто в'їжджали в столярний град: *«Вниде въ Киевъ с великою честью и с великою похвалою»*.

Покінчивши з Юрієм, Ізяслав почав готуватися до походу на Галич. Щоб показати виправданість його, він посилає в Галич Петра Бориславича, який уклав мирну угоду після перемоги під Перемишлем. У грамоті Ізяслав нагадує Володимирі умови угоди і згідно з нею вимагає повернути міста. На слова Петра Бориславича, що Володимир на цьому хрест цілував, останній відповів, що цілування маленького хреста нічого не варте. Петро Бориславич намагався заперечити Володимирі, але почув у відповідь, що він наговорився достатньо і тепер може забиратися геть до свого князя. Петро Бориславич залишив хрестні грамоти, сів на коня і поїхав до Києва. Надвечір він зупинився в Болшеві, а в цей час у Галичі нагло помер Володимир. Із Галича в Болшев до Петра Бориславича прискакав посланець з проханням зачекати тут, поки його не покличуть знову до Галича. Ще до обіду знову прибув гонець і сказав: *«Повди! князь тя зоветь»*.

Петро Бориславич приїхав на княжий двір. Назустріч йому вийшли з сіней палацу слуги князя у чорному одягу. Він піднявся на другий поверх і побачив Ярослава, котрий сидів на *«отци мьсть»* в чорній *«мятле»* і клобуці. Здивованому Петру, який все ще

не міг зрозуміти, що сталося, подали стілець і на його запитання: *«Что се есть?»* — Ярослав Володимирович розповів про раптову смерть батька.

Очевидно, Ярослав знав, а може й був свідком того, як батько поведився з послом великого князя київського. Не виключено, що він навіть не поділяв поглядів Володимира і тепер, коли той вмер, а він став галицьким князем, поспішав затерти враження від зухвалості батька. Ярослав просить Петра Бориславича передати Ізяславу, що він вважатиме його за батька і був би щасливий, коли б Ізяслав прийняв його як сина свого Мстислава, котрий їздить біля княжого стремена з одного боку, а він буде їздити з іншого з усіма своїми полками.

Отже на кінець 1153 року владі Києва підкорилось і найсильніше удільне князівство Галицьке. Політика Ізяслава Мстиславича, спрямована на об'єднання Русі, незважаючи на величезний опір удільних князів, привела до серйозних успіхів. Щоправда, підтримувати авторитет Києва як столиці і великого князя як глави держави доводилось силою зброї. Іноді походи Ізяслава (до речі, як і інших великих князів) через відсутність в літопису їх розгорнутих мотивів видаються не зовсім зрозумілими, але всі вони були підпорядковані одній меті — об'єднанню Русі.

Таким незрозумілим або нелогічним виглядає і похід 1153 року на Ярослава Галицького. Адже невдовзі перед цим Ярослав клявся в вірності Ізяславу. Та, певно, слова Ярослава лишилися словами, і він, як і його батько, не поспішав повернути Ізяславу захоплені міста.

Сили Ізяслава Мстиславича, до складу яких входили полки його і Вячеслава, Ізяслава Давидовича, Мстислава Ізяславича, чорних клобуків, підійшли до

Тихомля, де поповнилися дружинами братів Володи-мира і Святополка із Володимира і Володимира Анд-рійовича з Берестія.

Під Станковим частина військ Ізяслава почала пе-рестрілку з Ярославовими полками, інша на чолі з великим князем направилась до Теревовля. Довідав-шись про це, повернув свої полки до Теревовля й Ярослав. На річці Сереті сили супротивників знову зустрілися. Перед боєм галицькі воеводи запропону-вали молодому Ярославу піти в Теревовль і там че-кати його наслідків: *«И рѣша князю своему: «ты еси у насъ князь одинъ, оже ся тобѣ што учинить, то што намъ дѣяти? а побди, кнеже, къ городу»»*.

У середині дня почався жорстокий бій. Літопис так описує його: *«И ступишася полци, и бысть съча зла, и бишася отъ полудне до вечера. И бѣ жежи ими смятение и не видяхуть котори суть побѣдили: Изя-славъ же гоняше Галичани, а братья его бѣжаща»*. Далі літопис сповіщає, що Ізяслав зі своїм полком змінив позицію, а галичани тим часом *«въбѣгоша то-гда в городъ свой Теревовель»*.

Ізяслав не наважився йти на приступ фортеці, оскільки на цей час він лишився значних сил — дру-жин своїх братів. Більше того, він сам боявся вилаз-ки галичан із Теревовля, а тому на ранок наступного дня пішов на Київ, захопивши з собою численних полонених. *«И бысть плачь великъ по всей земли Галичьстѣй»* — так закінчує опис цього бою літопис.

Фактично бій під Теревовлем не дав великої пере-ваги Ізяславу. Щоправда, захоплені раніше міста бу-ли повернені великому князю і ввійшли до складу Волинської землі.

ОСТАННІЙ РІК ЖИТТЯ ІЗЯСЛАВА

1154 рік, останній в житті великого київського князя Ізяслава, розпочався для нього щасливо. З Обез від кавказького князя до Києва прибуває молода княжна, з якою й одружується 57-річний Ізяслав. Та не встиг він відсвяткувати весілля, як на нього почали звалюватися неприємності одна за одною. Спочатку Ізяслав отримує звістку, що новгородці ви-гнали з столу його сина Ярослава, віддавши перевагу небожу Роману, потім стає відомо, що під Корчесь-ком, поспішаючи на допомогу Ізяславу, раптово помер брат Святополк. Володимирський стіл, таким чином, став вільним, і Ізяслав направляє туди Ярослава. Че-рез деякий час нова біда: зі сходу на Київ розпочав наступ Юрій Долгорукий. На щастя Ізяслава сильний мор коней, що виник у війську Юрія, не дав мож-ливості продовжити похід. Від Козельська Юрійові полки повернули до Суздаля. Це був останній похід Юрія проти Ізяслава Мстиславича.

Восени 1154 року, після жорстокої хвороби, вели-кий князь київський вмирає.

Можливо, Ізяслав Мстиславич не в усьому був гідний своїх великих попередників — діда і батька, але на середину XII ст. на Русі не було князя, котрий міг би зрівнятися з ним. Популярність Ізяслава пояс-нюється як якостями його характеру — невичерпною енергією, безстрашністю, благородством, відвагою, — так і його об'єднавчою політикою, яка, хотіли того чи не хотіли удільні князі, позитивно сприймалась дав-ньоруським населенням усіх земель.

Ізяслав виявляв неабиякий такт щодо київського земства. Віче при ньому відіграло визначну роль у

державних справах, його руками Ізяслав нерідко прибирав з дороги своїх конкурентів, влаштовував далекі військові походи. У кількох випадках він сам підкорявся рішенню віча, хоч це не завжди відповідало його власним інтересам.

Безперечно, популярності Ізяслава сприяла і його політика щодо половців, котра була по суті продовженням політики діда і батька. Зайнятий внутрішніми справами, Ізяслав не часто ходив на половців сам, але його син Мстислав здійснив ряд переможних походів. На відміну від Юрія Долгорукого і Ольговичів, Ізяслав жодного разу не вступав з половцями в союз і тим більше не кликав їх на Русь.

Позитивно характеризують Ізяслава і такі риси його характеру, як розсудливість і тверезість. Ізяслав, будучи талановитим полководцем, не боявся вступати в бій з любим ворогом, але там, де можна було не ризикувати життям своїх підданих, він не приймав легковажних рішень.

Згадаймо, що Юрій Долгорукий за приниження гідності свого сина Ростислава пішов на Київ. Ізяслав же, коли новгородці вигнали його сина, а полочани — зятя Рогволода Борисовича, не став мстити за це.

Нерідко Ізяслав вступав у стосунки навіть з тими князями, які (про що він знав напевно) не були зацікавлені у зміцненні його позицій. Але в умовах загострення міжусобної боротьби така політика Ізяслава також приносила позитивні наслідки.

Єдиний князь, з ким Ізяслав не йшов на жодний компроміс, був Юрій Долгорукий. Літопис доніс до нас характерний епізод. Після вигнання із Києва Юрій Долгорукий ставить Ізяславу таку умову: він погоджується відступитися від Києва, але просить за

це для свого сина Переяслав. Ізяслав відповів, що він здобув Київ і Переяслав головою і не має наміру відступатися від жодного з них.

Щоправда, і Юрій не намагався установити добрі стосунки з Ізяславом. Він вважав, що має більше прав на великокнязівський стіл, і вся його поведінка була продиктована цим.

Треба сказати, що середина XII ст. в історії Київської Русі відзначена суперництвом саме цих двох князів. Для тактики Юрія характерне вичікування. На Ізяслава він підбурював Ольговичів, князів Галицької землі і — що найнеприємніше — половців. Союз з останніми збуджував нелюбов до Юрія як з боку нижчих верств населення Руської землі, котрі однаково терпіли від «дружніх» візитів половців та їх набігів, так і з боку боярства.

Кияни не могли простити Юрію того, що в поході на Київ 1151 року в його війську знаходився син половецького хана Боняка — Свенч, котрий нахвалявся ущербити свою шаблю об Золоті ворота, як колись ущербити свою шаблю об Золоті ворота, як колись це начебто зробив його батько. Іронія історії: син Мономаха взяв собі в союзники сина найзапеклішого ворога Русі Боняка, з яким так довго боровся його батько. Звичайно, цей факт, коли б він був поодиноким, можна було б вважати прикрим політичним прорачком Юрія, але в тому й справа, що орієнтація на половців, традиційних ворогів Русі, була в нього постійною. Вони були союзниками Юрія не тільки тоді, коли він намагався відвоювати в Ізяслава Київ, але й тоді, коли сам (по смерті Ізяслава) закріпився в ньому. Ось чому в ніч під 16 травня 1158 року, коли Юрій Долгорукий вмер, кияни не плакали, як це звичайно бувало по смерті любимого князя, а підняли повстання.

Ізяслав у зовнішньополітичних стосунках виявляє більше далекоглядності й орієнтується не на половців, а на розвинені європейські країни — Угорщину, Чехію, Польщу. Під кінець життя він підтримує зв'язки з Кавказом.

Особливий інтерес становлять взаємини Київської Русі з Угорщиною, які в XII ст. і особливо при Ізяславі переростають у міцний і тривалий союз двох сусідніх держав. Певно, ці зв'язки ґрунтувалися не лише на спільності політичних інтересів в умовах близького сусідства, але й мали причини економічного, а можливо й культурно-етнографічного характеру. Відомо, що угорці познайомились з Руссю ще на зорі своєї державності; вони пройшли через всі східнослов'янські землі і, безперечно, запозичили в них цілий ряд культурних досягнень. Орієнтація Угорщини на добросусідські відносини з Руссю викликала занепокоєння її західних сусідів — Німеччини і Візантії і не раз спричинялася до збройних сутичок (іноді справжніх воєн) між ними.

З кінця XI ст. угорці починають виступати як союзники великого київського князя. У відомому поході Святополка (1099) на галицьких князів бере участь і угорський король Коломан. У 1104 році дочка Святополка Предслава була видана заміж за угорського королевича, брата чи сина короля Коломана. В 1112 році сам Коломан одружується з дочкою Володимира Мономаха Єфімією. Щоправда, вже через рік після весілля, звинувативши Єфімію в зраді, він відсилає її до Києва, де в неї народжується син Борис. Отже, на Русі народився, ріс і виховувався королевич Борис Коломанович — майбутній претендент на угорську корону, який згодом завдасть стільки бід Угорщині. У боротьбі за королівський престол його

підтримуватимуть (правда, не дуже активно) Німеччина, Польща, Чехія, Візантія. І тільки Русь залишиться байдужою до долі напівруського королевича. Саме це, безперечно, сприяло тіснішому єднанню Русі з Угорщиною. У 1138 році Бела Сліпий посилає військо великому князю Ярополку Володимировичу для боротьби з Ольговичами, а в роки правління його сина Гейзи II допомога великому князю Ізяславу стала постійною.

Союз Угорщини і Русі при Ізяславі був скріплений родинними узами. Близько 1146 року 16-річний король Гейза II вступає в шлюб з княжною Єфросинією Мстиславівною, сестрою великого князя Ізяслава, а згодом його брат Володимир одружується з дочкою Белуша, колишнього регента, а нині найближчого радника і помічника короля.

По смерті Ізяслава, любимого шурина і соратника Гейзи II, король, хоч і продовжує підтримувати зв'язок з ріднею своєю дружиною, все ж не виявляє такої готовності захищати її права, як це було за життя Ізяслава.

Роки князювання Ізяслава позначені також покращанням відносин Русі з Чехією. Брат Ізяслава Святополк одружився з моравською княжною, двоюрідною сестрою князя Владислава II. Близько 1148 року, повертаючись із Візантії, Владислав заїхав на Русь. Тут він познайомився з Ізяславом Мстиславичем і між ними зав'язалися дружні стосунки. Вже в наступному році, готуючись до війни з Юрієм Долгоруким, Ізяслав звертається до Владислава II за допомогою і одержує її.

Смерть Ізяслава справила на сучасників приблизно таке ж враження, як смерть його знаменитого діда — Мономаха.

«Куда же ходяще путем по своимъ землямъ,— наказував Мономах дітям у знаменитому «Поученіі»,— не дайте пакости дѣяти отрокомъ — ни своимъ, ни чюжимъ, ни в селѣх, ни в житѣх; да не кляти вас начнутъ». У цьому закликунасамперед турбота про благополуччя давньоруської держави. Князі можуть змагатися між собою за першість, але в круговерть своєї боротьби не повинні втягувати народні маси, щоб в її горнилі не палали міста і села.

Чи виконували цей наказ Мономаха його нащадки? На перший погляд, не дуже. У битвах князів продовжували палати боярські замки і села, гинули люди, спустошувалися поля. Досить пригадати, як Олег Святославич у 1096 році зруйнував Суздаль й інші міста і села Мономахової вотчини, як Ростислав Мстиславич, поспішаючи зі своїми полками на допомогу брату, спалив у 1147 році місто Любеч, як Ізяслав Мстиславич, вигнавши Юрія Долгорукого із Остра у 1151 році, зрівняв з землею його укріплення.

І все ж це не було системою, що визначала складні взаємини князів. Адже в такому разі нескінченні війни за великокнязівський стіл неминуче призвели б до спустошення Русі, до занепаду і регресу її економіки і культури.

Насправді нічого такого не трапилося. Боротьба за Київ, незважаючи на те що вона супроводжувалась спаленням князівських і боярських замків, а іноді й міст, не мала тих згубних для Русі наслідків, які нерідко їй приписуються. За академіком Б. О. Рибаківим, вона мала вигляд суто феодалних, князівських сутичок, здавалась своєрідним грандіозним турніром, перенесеним на простори київських ланів. Широкі народні маси в ній участі не брали.

ЗМІСТ

Вступ	5
Мстислав Великий	
Мстислав — «дитя новгородське»	16
Мстислав — князь білгородський	29
Мстислав — великий князь київський	32
Ізяслав Мстиславич	
Докиївський період	46
Похід на Київ і перше утвердження Ізяслава на великокнязівському столі	54
Собор руських єпископів і обрання на митрополиту кафедру Кліма Смолятича	60
Змова Давидовичів. Повстання в Києві і вбивство Ігоря	67
З'їзд князів в Острі. Підготовка до війни з Юрієм Долгоруким	75
Війна з Юрієм Долгоруким	77
Юрій Долгорукий — великий князь київський	82
Повернення і нова втрата Києва Ізяславом	85
Третій похід Ізяслава на Київ і остаточне повернення великокнязівського столу	89
Війни Ізяслава з Юрієм Долгоруким і Володимиром Галицьким	94
Останній рік життя Ізяслава	113

Толочко Петр Петрович
ПОТОМКИ МОНОМАХА
(На українском языке)

Друкується за постановою Редакційної
колегії науково-популярної літератури АН УРСР

Редактор *А. Г. Пеккер*
Художній редактор *Р. К. Пахолюк*
Художник *В. М. Дозорець*
Технічний редактор *Т. Я. Смолякова*
Коректор *Т. Д. Прибильська*

Сдано до набору 5.VIII 1971 р. Підписано до друку
25.XIII 1971 р. БФ 04279. Зам. № 1-1755. Вид. № 322. Ти-
раж 25 000. Папір № 1, 70×108¹/₃₂. Умовн. друк. арк. 5,25.
Обл.-вид. арк. 5,0. Ціна 17 коп.

Видавництво „Наукова думка“, Київ-4, Репіна, 3
Київський поліграфічний комбінат Комітету по пресі при
Раді Міністрів УРСР. Довженка, 3.